

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhed
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 2212 विषय स्तोत्र

नाव ३५ श्री अयोध्या नृधर (मुद्रित)

लेखक / लिपीकार विद्यारव्यका

पृष्ठ ४२ काळ शिवत १९४८ पूर्ण / अपूर्ण

॥ स्वे० वाराणसी भाद्र० शु० ॥ श्रीरूपा नंद राम समर्थ ॥ देणारे श्रीगुरु रामानंद यतीश्वर

शके १८९४
संवत् १९५०

नागेश्वर
मठस्थ ॥

॥ अथाऽपरोक्षानुभूतिप्रारंभः ॥

ॐ तत् सत् ॥ मानवो पशु तुल्यो वै वेदांतश्रवणं विना ॥ तस्माद्गुरुमुखान्धृत्या ह्य

अथ ये पुनः स्वयम् ॥ १ ॥

प्रस्तावना.

श्रीगणेशाय नमः ॥ संति संप्रति मुंबापुर्यां विपश्चिद्व्याः सकलश्रुतिशिरः-
शास्त्रपयःपयोधिपारीणा निखिलजनमनःप्रबोधनधुरीणाः प्रपन्नजनशर-
णचरणाः श्रीमज्जीवनरामतनूजन्मानो गुरवो जयकृष्णाभिधानाः येषां च
निपीयाऽऽतृप्ति सुधाधाराकारां वाचं जना नान्यदाकर्णयन्ति। करुणापूर्णतः-
करणैर्जिज्ञासुजनप्रार्थितैस्तैर्मन्दमत्यनुजिघृक्षया जिज्ञासूनामपरोक्षतयात्म-
स्वरूपानुभवाय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराचार्यविरचितोऽय-
मपरोक्षानुभूतिनामाग्रंथो लेखकपरंपरादोषवशाद्येषु येषु स्थलेष्वशुद्ध आसी-
त्तत्रतत्र संशोधितः तट्टीका चेयं यत्रयत्र प्रतीकाभावस्तत्र प्रतीकैः यत्रक्वचिच्चा-
वतरणिकाया न्यूनतयाऽव्यक्तार्थता तत्र तत्परिहारपूर्वं व्यक्तार्थीकरणेन कुत्र-
चिदितरपदार्थपरायाः श्रुत्याः लेखकपरंपरादोषेण पद्यांतरटीकायां स्थितायाः
पुनः स्वस्थानोपन्यासेन क्वाप्यपेक्षितश्रुतीनां पूर्णतयोपन्यसनेन यत्र चाऽपूर्ण-

प्रस्ता-
॥ १ ॥

तथाऽर्थासंगतिस्तत्र तत्पूरणतोऽर्थसम्मेलनेन कचिदशुद्धशोधनेन च परिष्कृ-
ता एवं शुद्धस्य प्रायेण दुर्लभस्याऽस्य सटीकस्य ग्रंथस्य सुलभत्वमाशा-
सानास्ते तदाज्ञाऽनुसंधानसावधानं वेदांतशास्त्रदत्तावधानं वणिजं त्रिविक्र-
मतनूजं नारायणजी इति प्रसिद्धाभिधानं मां मुद्रापणाय समादिशन् । मया च
कुसुममालामिव तदाज्ञां शिरसावहमानेन गताभिमानेन सर्वलोकशोकनिकृंतनो
यं ग्रंथो द्वितीयावृत्त्या विक्रमशकस्यांकरामांकमहीमितेब्दे चैत्रमासे शुक्लपक्षे
प्रतिपत्तिथौ रविवासरे जगदीश्वरमुद्रालये मुद्रापितः । विलोक्य चेमं समदृशः
संतः संतुष्टा भवंतु भवाप्ययभंजनश्च भगवान् भव्याय भूयादिति सप्रण-
तिशतमभ्यर्थये । इति प्रथमाद्वितीयावृत्तिप्रस्तावना ॥

तृतीयावृत्तिस्त्वयं तेषामेव सद्बोधप्रवर्तकानां श्रीमज्जयकृष्णसद्गुरुणामा-
ज्ञया सुंदरजीजनुषा रूपजिदारव्येन वैश्येन श्रीवेंकटेश्वरमुद्रालयेकयित्वा
प्रसिद्धिं नीता । संवत् १९४८ वैशाखमास शुक्लपंचम्यां रविवासरे ॥

वना-

॥ १ ॥

अथापरोक्षानुभूत्यनुक्रमणिकाप्रारम्भः ॥

विषय	पत्र	श्लोक.	विषय	पत्र	श्लोक.
मंगलाचरणं	१	१	मूढस्यलक्षणं.....	११	२३
ग्रंथकर्तुः प्रतिज्ञा	२	२	पंचभिःश्लोकैर्ज्ञानस्वरूपनिरूपणं	११	२४
वैराग्यादिसाधनकारणकथनं ...	३	३	शून्यवादनिराकरणं	१३	२९
षड्भिःश्लोकैर्वैराग्यादिसाधनचतुष्टयस्यनिरूपणं	३	४	अष्टभिःश्लोकैर्देहात्मवादनिराक०	१४	३०
विचारस्यकर्तव्यता	५	१०	कर्मकांडाभिप्रायेणापिदेहस्यात्मत्वनेतिनिरूपणं	१६	३८
विचाराभावेज्ञाननोदेतोतिनियमः	६	११	लिंगदेहस्यानात्मत्वनिरूपणं	१६	३९
पंचभिःश्लोकैर्विचारस्यस्वरूपनिरूपणं.....	६	१२	स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यामात्मनोवैलक्ष०	१७	४०
पंचभिःश्लोकैर्ज्ञानस्यस्वरूपनिरूपणं.....	९	१७	आत्मदेहविभागेशंका.....	१७	४१
आत्मनःस्वप्रकाशत्वं ...	१०	२२	देहभेदस्यासत्त्वनिरूपणेप्रतिज्ञा...	१८	४२
			जीवभेदस्यासत्त्वकथनं	१८	४३
			चित्तेर्विश्वाकारेणप्रतिभानं.....	१८	४४

अनु०
॥ १ ॥

प्रपंचस्यब्रह्मोपादानत्वं	१९४५	अनेकदृष्टांतैर्जीवस्यकल्पितत्वानि	
श्रुतिप्रमाणेनभेदस्यमिथ्यात्वं	१९४६	रूपणं	२२ ५९
भेदद्रष्टुः श्रुत्यादोषकथनं	१९४८	प्रपंचस्यब्रह्मणिकल्पितत्वेबहवोदृ	
ब्रह्मकार्यस्यसर्वस्यब्रह्मरूपेणनिरू		ष्टांताः	२३ ६१
पणं	२०४९	प्रपंचरूपेणब्रह्मैवभातीत्यत्रबहवोदृ	
जीवात्मपरमात्मनोर्भेदद्रष्टुर्भयनि		ष्टांताः	२३ ६३
रूपणं	२०५२	ब्रह्मणैवसर्वव्यवहारोभवतीतियु	
अज्ञानाद्भेदप्रतिभासस्यज्ञानादभेद		क्त्यानिरूपणं	२३ ६५
प्रतिभासस्यचनिरूपणं	२१५३	प्रपंचेगृह्यमाणेपिब्रह्मणएवग्रहणं	
एकात्मज्ञानेशोकाद्यभावनिरूपणं	२१५४	भवतीत्यत्रदृष्टांतः	२४ ६७
आत्मनोब्रह्मत्वंश्रुतिसिद्धं	२२५५	अज्ञानामात्माऽशुद्धोभातीत्यादि	
प्रपंचस्यालीकत्वंस्वप्नदृष्टांतेन	२२५६	निरूपणं	२४ ६८
अवस्थात्रयमिथ्यात्वस्यात्मनोनि		अद्वैतज्ञानानंतरमात्मानात्मविभाग	
त्यत्वस्यचनिरूपणं	२२५७	स्यव्यर्थत्वं	२४ ६९

मणि०

॥ १ ॥

अविवेकिनां देहतादात्म्यस्यानेकदृ		पंचदशराजयोगांगवर्णनप्रतिज्ञाते		
ष्टांतैर्निरूपणं	२४	७०	पांचप्रयोजननिरूपणं	३० १००
अज्ञानादात्मनि देहत्वं पश्यतीत्यत्र			निदिध्यासस्यावश्यकत्वं	३१ १०१
बहवो दृष्टांताः	२५	७५	पंचदशांगानां नामानि	३१ १०२
ज्ञानाद्देहाध्यासनिवृत्तिनिरूपणं...	२६	८०	यमस्य लक्षणं	३१ १०४
आत्मविचारेण कालातिक्रमणं क			नियमस्य लक्षणं	३१ १०५
र्तव्यमिति निरूपणं	२६	८९	त्यागस्य लक्षणं	३२ १०६
युक्त्या प्रारब्धकर्मणो निराकरणं	२७	९०	मौनस्य लक्षणं	३२ १०७
अज्ञानाज्जगत्प्रतीतिज्ञानात्तन्निवृ			विजनदेशस्य निरूपणं	३३ ११०
त्तिरिति दृष्टांताभ्यां निरूपणं	२८	९४	कालस्य निरूपणं	३३ १११
अज्ञबोधार्थप्रारब्धमस्ति	२९	९७	आसनस्य निरूपणं	३३ ११२
ज्ञानिनः प्रारब्धाभावेश्रुतेः प्रमाणत्वे			सिद्धासनस्य निरूपणं	३४ ११३
नोपन्यसनं	२९	९८	मूलबंधस्य निरूपणं ...	३४ ११४
प्रारब्धांगीकारे दोषनिरूपणं	२९	९९	देहसाम्यस्य निरूपणं	३४ ११५

अनु०
॥ २ ॥

दिक्स्थितेर्निरूपणं	३४	११६	ब्रह्मवृत्तिपराणां बोधदाढर्चान्मुक्तिः	३८	१३२
प्राणायामस्यनिरूपणं ...	३५	११८	बोधरहितकेवलशब्दवादिनां मोक्षा		
रेचकपूरकादित्रिविधप्राणायाम			भावनिरूपणं	३८	१३३
स्यनिरूपणं	३५	११९	ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मवृत्त्यैवस्थिति		
प्रत्याहारस्यनिरूपणं ...	३६	१२१	निरूपणं	३८	१३४
धारणायानिरूपणं	३६	१२२	कार्यइत्यादिपंचभिः श्लोकैर्वेदांत		
ध्यानस्यनिरूपणं	३६	१२३	सिद्धांतविचारनिरूपणं	३८	१३५
समाधेर्निरूपणं	३६	१२४	ब्रह्मभावनया ब्रह्मत्वं भवेदित्यत्र दृष्टां		
निदिध्यासस्यावधेर्निरूपणं	३७	१२५	तकथनं	४०	१४०
निदिध्यासस्यफलं	३७	१२६	प्रपंचस्य ब्रह्मत्वेन भावनं ...	४०	१४१
समाधिविज्ञानान्निरूपणं	३७	१२७	राजयोगस्योपसंहारः	४१	१४३
वृत्तेरेवबंधमोक्षकारणत्वं	३७	१२९	शुद्धचित्तानां केवलराजयोगस्यमु		
ब्रह्मवृत्तिशून्यानां निंदा	३८	१३०	क्तिप्रदत्वनिरूपणं	४१	१४४
ब्रह्मवृत्तिपराणां वंदनोपत्वं	३८	१३१	इत्यनुक्रमणिका समाप्ता		

मणि०

॥ २ ॥

॥ श्रीरूपानंदरामसमर्थ ॥ ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्वप्रकाशश्चहेतुर्यः परमात्माचिदात्मकः अपरोक्षानुभू-
त्याख्यः सोहमस्मिपरंसुखं १ ईशगुर्वात्मभेदाद्यः सकलव्यवहारभूः औपाधि-
कः स्वचिन्मात्रः सोऽपरोक्षानुभूतिकः २ तदेवमनुसंधाय निर्विघ्नां स्वेष्टदेवतां
अपरोक्षानुभूत्याख्या माचार्योक्तिं प्रकाशये ३ यद्यपीयंस्वतःस्पष्टा तथापि
स्वात्मसिद्धये यत्नोयंसोपिसंक्षेपात्क्रियतेऽनर्थनाशनः ४ क्वाहमुल्काकरः

ॐ श्रीहरिं परमानंदं सुपदेष्टारमीश्वरम् ॥

व्यापकं सर्वलोकानां कारणं तं न माम्यहम् ॥ १ ॥

क्वायं सूर्यस्तेजोनिधिः किल तथापि भक्तिमान्कः किं न कुर्यात्स्वहिताप्तये ५
तत्राचार्याः स्वेष्टपरदेवताऽनुसंधानलक्षणं मंगलं निर्विघ्नग्रंथसमाप्तये स्वमन-
सिकृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रंथादौ निवध्नन्ति श्रीहरिमिति अहं तं न मामीत्यन्वयः
अत्रेयं प्रक्रिया पदार्थौ द्विविधः आत्माऽनात्मा चेति तत्रात्मा द्विविधः ई-
श्वरो जीवश्चेति एतावपि द्विविधौ शुद्धाऽशुद्धभेदात् तत्राऽशुद्धौ मायाऽविद्यो-

अप०
॥ १ ॥

पाधित्वेन भेदव्यवहारहेतू शुद्धौत्वभेदव्यवहारहेतू तथाऽ नात्मापित्रिविधः
कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् एतदेव शरीरत्रयमिति व्यवहियते एवं चिज्जडरूप
वैलक्षण्या तमःप्रकाशयोरिव विभक्तयोरुभयोरानात्मनोरविवेक एव
बंधकारणं तयोर्विवेकस्तु मोक्षकारणमितिदिक् तत्र तावदहंशब्देन देहत्रय
विशिष्टत्वेनाशुद्धोजीवः अस्यैवाऽपकृष्टत्वात् तं नमामि तं मायातत्कार्य
हन्तृत्वेपि तदाश्रयभूतत्वेन सर्वकारणं वेदांतप्रसिद्धमीश्वरं एतस्यैव
सर्वोत्कृष्टत्वात् नमामि नमस्करोमि स्वात्मत्वेनानुसंदधामीत्यर्थः तस्यैव
सर्वोत्कृष्टत्वेनानुसंधानयोग्यत्वमाह श्रीहरिमिति श्रियंदधानमित्यर्थः यद्वा
स्वाश्रयतया श्रियते स्वीक्रियतेप्रलयसुषुप्त्यादौ सर्वभूतैरिति श्रीजीवत्वोपा
धिभूताऽविद्या तांहरत्यात्मज्ञानप्रदानेन नाशयतीति श्रीहरिस्तं यद्वा सएव
सर्वाधिष्ठानतयाश्रीरित्युच्यते श्रीरेव हरिस्तं ननु किमनेनाऽविद्यातत्कार्यहरणे
नेत्याशंक्य परमपुरुषार्थप्राप्तिर्भवतीति सूचयितुं तस्य परमानंदरूपतामाह
परमानंदमिति परमोऽविनाशित्वनिरतिशयत्वाभ्यामुत्कृष्ट आनंदः सुखविशेष

नुभू०

॥ ३० ॥
॥ १ ॥

स्तद्रूपमित्यर्थः तर्हि वैषयिकसुखवज्जडः स्यादित्यत आह उपदेष्टारमिति आ-
चार्यद्वारात्मसुखोपदेशकंचिद्रूपमित्यर्थः ननु केवलानंदस्य कथमुपदेष्टृत्व
मित्यत आह ईश्वरमिति ईष्टेऽसावीश्वरः विचित्रशक्तित्वात्सर्वसमर्थस्तं नमामी-
त्यन्वयः एवमपि परिच्छिन्नत्वात् घटादिवदनात्मत्वं स्यादित्यत आह व्यापक
मिति स्वसत्ताप्रकाशाभ्यां नामरूपे व्याप्नोति सव्यापकस्तं परिच्छेदकस्य

अपरोक्षानुभूतिवै प्रोच्यते मोक्षसिद्धये ॥

सद्भिरेव प्रयत्नेन वीक्षणीया मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

देशकालादेर्मायिकत्वादनंतमित्यर्थः ननु व्याप्यव्यापकभावेनानंतत्वमसिद्ध
मित्यत आह सर्वलोकानां कारणमिति अभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः सत्यं ज्ञान
मनंतं ब्रह्म आत्मनात्मानमभिसंविवेशेत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥ इदानीं प्रेक्षावत्प्र-
वृत्तये ऽनुबंधचतुष्टयं दर्शयन् स्वचिकोर्षितं प्रतिजानीते अपरोक्षेति वै इत्यव्य-
येन विद्वदनुभवं प्रमाणयति तथाचायमर्थः विद्वदनुभवप्रसिद्धा या तत्त्व

अप०
॥ २ ॥

मस्यादिमहावाक्यश्रवणजाप्रत्यगभिन्नब्रह्मविषया अपरोक्षानुभूतिरक्षाणामिन्द्रियाणां परमतीतं नभवतीत्यपरोक्ष मिन्द्रियाधिष्ठानतत्प्रकाशत्वाभ्यां नित्यप्रत्यक्षस्वप्रकाशात्मतत्त्वं तस्यानुभूतिर्वृत्त्यारूढाखंडता यद्वा अपरोक्षा चासावनुभूतिश्चेत्यपरोक्षानुभूतिर्विद्याऽपरपर्यायोब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्साधनग्रंथोप्युपनिषच्छब्दवदपरोक्षानुभूतिशब्देनोपचर्यते झटित्यवलोकनमात्रेणैवोत्तमाधिकारिणां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारकारणं ग्रंथविशेषइत्यर्थः अनेन नित्यापरोक्षब्रह्मात्मतत्त्वं विषयो दर्शितः स प्रोच्यते प्रकर्षेण तत्तदाशंकानिराकरणपूर्वकं सिद्धांतरहस्यप्रदर्शनरूपेणोच्यते कथ्यतइत्यर्थः अस्माभिः पूर्वाचार्यैरित्यर्थादध्याहारः ननु प्रायः प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत इतिन्यायान्नारंभणीयो ग्रंथ इत्याशंक्य प्रयोजनमाह मोक्षसिद्धयइति मोक्षोनाम स्वाविद्याकल्पितानात्मदेहाद्यात्मत्वाभिमानरूपबंधनिवृत्तिद्वारा स्वस्वरूपावस्थानं तस्य सिद्धिः प्राप्तिस्तदर्थं अनेन सर्वानर्थनिवृत्तिद्वारा परमानंदावा

नुभू०

॥ २ ॥

तिरूपं प्रयोजनं दर्शितं किलक्षणाऽपरोक्षाऽनुभूतिः सद्भिः साधुभिर्नित्यानित्य
वस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपन्नैर्मुमुक्षुभिरित्यर्थः एवशब्दान्नान्यैः कर्मोपास
नाधिकारिभिरितिभावः मुहुर्महुर्नैरंतर्यदीर्घकालाभ्यासप्रयत्नेन स्नानभि
क्षादावप्यनादरं कृत्वेत्यर्थः वीक्षणीया गुरुमुखादवगत्य विचारणीया अनेन
मुमुक्षुरधिकारी दर्शितः एतेनैवार्थात् पूर्वकांडोत्तरकांडयोः साध्यसाधनभावः

स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसाहारितोषणात् ॥

साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिचतुष्टयं ॥ ३ ॥

संबंधश्च दर्शितो भवतीतिबोद्धव्यम् ॥ २ ॥ ननु कार्यस्य कारणाधीनत्वात्
पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयस्य किं कारणमित्याशंक्याह स्ववर्णेति अत्र स्वशब्देन
मुख्यगौणमिथ्याभेदेन त्रिविधेषुसाक्षिपुत्रादिदेहादिलक्षणेष्वात्मसु मध्ये
मिथ्यात्मायोग्यत्वाद्ब्रह्मते तस्य देहादेर्ब्राह्मणादिवर्णं ब्रह्मचर्याद्याश्रमप्रयु
क्तेन धर्मेण ब्रह्मार्पणकृतकर्मानुष्ठानजन्येनाऽपूर्वेण पूर्वमीमांसाप्रसिद्धेन

अप०
॥ ३ ॥

भाविफलाधारभूतेन पुण्यादिशब्दवाच्येनेत्यर्थः तथा तपसा कृच्छ्रचां
द्रायणादिना प्रायश्चित्तेनेत्यर्थः पुनः हरितोषणाद्भगवत्प्रोतिकरात्सर्वभूत
दयालक्षणात् कर्मविशेषात् एतैस्त्रिभिः साधनैः वैराग्यादिचतुष्टयरूपं
साधनं मोक्षसाधको धर्मविशेषः पुंसां प्रभवेत् संभावनायां लिङ् यद्वैवमन्वयः
स्ववर्णाश्रमधर्मरूपेण तपसा कृत्वा यद्धरितोषणं तस्मादिति यद्यपि

ब्रह्मादिस्थावरांतेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ॥

यथैव काकविष्टायां वैराग्यं तद्धिनिर्मलं ॥ ४ ॥

साधनचतुष्टयस्य विवेकादिक्रमेण हेतुहेतुमद्भावस्तथापि वैराग्यस्यासाधा
रणकारणतां द्योतयितुमादौ ग्रहणं कृतमिति बोद्धव्यं ॥ ३ ॥ कीदृशं तद्वै
राग्यादिचतुष्टयमित्याकांक्षायां तत्स्वयमेव व्याचष्टे ब्रह्मादीत्यारभ्यवक्तव्यासा
मुमुक्षुतेत्यंतेन श्लोकषट्कात्मकेन ग्रंथेन तत्रादौ वैराग्यस्य लक्षणमाह ब्रह्मा-
दिस्थावरांतेष्विति ब्रह्मादिस्थावरांतेषु सत्यलोकादिमर्त्यलोकांतेषु भोग

नुभू०

॥ ३ ॥

साधनेषु अनु कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वं लक्ष्यकृत्येत्यर्थः वैराग्यं इच्छाराहित्यं
तत्र दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव काकविष्टायां वैराग्यं गर्दभादिविष्टायामपि
कदाचित् कस्यचित् ज्वरशांत्यर्थं ग्रहणेच्छा भवति अतः काकविष्टाया
ग्रहणं उपलक्षणमेतद्वांत्यादीनां विषयेष्विच्छानुदये वैराग्यस्य हेतुगर्भितं
विशेषणमाह तदिति हि यस्मात्तद्वैराग्यं निर्मलं रागादिमलरहितं ॥ ४ ॥

नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतगं ॥

एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनः स वै ॥ ५ ॥

इदानीं वैराग्यकारणं विवेकं लक्षयति नित्यमिति वै प्रसिद्धं सः वस्तुनः
पदार्थस्य विवेको विवेचनविशेषो ज्ञेयः सक इत्यत आह एवमिति य एवं
प्रकारेण सम्यक् संशयादिशून्यो निश्चयः एवं कथमित्यत आह नित्यमिति
हीतिविद्वदनुभवप्रसिद्धमात्मस्वरूपं नित्यमविनाशि अबाध्यं सत्यमित्यर्थः
अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतेः दृश्यमानात्मस्वरूपं तद्विपरीतगं तदात्म

अप०
॥ ४ ॥

स्वरूपं तस्माद्विपरीतत्वेन गच्छति प्राप्नोति व्यवहारभूमिमिति तथाविधं
विनाशि बाध्यमित्यर्थः अत्रेदमनुमानमपि सूचितं भवति आत्मस्वरूपं
नित्यं द्रष्टृत्वात् यन्न नित्यं तन्न द्रष्टृ यथा घटादीति केवलव्यतिरेकीहेतुः तथा
ऽनात्मस्वरूपमनित्यं दृश्यत्वात् यन्नानित्यं तन्न दृश्यं यथात्मस्वरूपमित्यय
मपि केवलव्यतिरेकी हेतुः ॥ ५ ॥ तदेवं वैराग्यकारणं विवेकं व्याख्याय

सदैव वासनात्यागः शमोयमिति शब्दितः ॥

निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दमइत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

वैराग्यकार्यं शमादिषट्कं लक्षयति सदैवेत्यादित्रिभिः श्लोकैः सदैव सर्वस्मिन्न
पि काले वासनात्यागः पूर्वसंस्कारोपेक्षाऽयं शमइति शब्दितः अंतःकरण
निग्रहः शमशब्दार्थः बाह्यवृत्तीनां श्रोत्रवागादीनां निग्रहो निषिद्धप्रवृत्ति
तिरस्कारो दम इति शब्देनाभिधीयते कथ्यते ॥ ६ ॥ ॥ध॥

नुभू०

॥ ४ ॥

विषयेभ्य इति हीति प्रसिद्धेभ्यो बंधकेभ्यः शब्दादिभ्यो या परावृत्तिर्निवृ
त्तिरनित्यत्वादिदोषदर्शनेन ग्रहणानिच्छा सोपरतिरुच्यत इत्यर्थः कीदृशी
सेत्यत आह परमेति पर मुत्कृष्टं माऽऽत्मज्ञानं यस्याः सकाशाज्जायते सा
परमाआत्मज्ञानसाधनभूतेत्यर्थः अनया सर्वकर्मसंन्यासो लक्ष्यते किंच

विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा ॥

सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ॥ ७ ॥

निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ॥

चित्तैकाग्र्यंतुसल्लक्ष्ये समाधानमिति स्मृतं ॥ ८ ॥

सहनमिति सर्वदुःखानां सर्वदुःखसाधनानां शीतोष्णादिद्वंद्वानां यत्सहनं
प्रतीकारानिच्छा सा शुभा सुखरूपा तितिक्षा मता विदुषामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अपिच निगमेति निगमाचार्यवाक्येषु वेदगुरुवचनेषु यद्वोपनिषद्वाख्यात्तु
पदेशेषु भक्तिर्भजनं विश्वास इत्यर्थः सा श्रद्धेति विश्रुता वेदांतप्रसिद्धा तु

अप०
॥ ५ ॥

पुनः सल्लक्ष्ये सदेव सोम्येदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिलक्ष्ये प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म
णिचित्तैकाग्र्यं तदेकजिज्ञासेत्यर्थः तत्समाधानमिति स्मृतं ॥ ८ ॥ एवं
शमादिषट्कमभिधायैतत्कार्यभूतां मुमुक्षुतामाह संसारबंधेति इति या सुदृढा
बुद्धिः सा मुमुक्षुता वक्तव्येत्यन्वयः सा केत्यत आह भो विधेमदैव यद्वा

संसारबंधनिर्मुक्तिः कथं मे स्यात्कदा विधे ॥

इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता ॥ ९ ॥

उक्तसाधनयुक्तेन विचारः पुरुषेण हि ॥

कर्तव्यो ज्ञानसिद्धयर्थं मात्मनः शुभमिच्छता ॥ १० ॥

सर्वकर्तृविधातृब्रह्मन् मे मम संसारबंधनिर्मुक्तिर्नानायाोनिसंबंधनिवृत्तिः कदा
कस्मिन्काले कथं केन प्रकारेण भवेदित्येवंरूपा बुद्धिर्मुमुक्षुतेत्यर्थः ॥ ९ ॥
इदं साधनचतुष्टयं यदर्थमुपन्यस्तं तदिदानीं दर्शयति उक्तेति उक्तानि ब्रह्मा
दीत्यारभ्य वक्तव्या सा मुमुक्षुतेत्यंतग्रंथसंदर्भेण वर्णितानि यानि वैराग्या

नुभू०

॥ ५ ॥

द्विसाधनानि ज्ञानोपकरणानि तैर्युक्तेन पुरुषेणाधिकारिणा देहवता मनुष्यो
त्तमेन हीति विद्वत्प्रसिद्धत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणः यद्वा हीत्यव्ययमेवार्थे ऽन्य
निषेधार्थइत्यर्थः विचारो विवेकः कर्तव्य आवर्त्तयितव्यः किमर्थमित्यत आह
ज्ञानसिद्धयर्थमिति आत्मनो ज्ञानसिद्धयर्थं ब्रह्मात्मैक्यबोधोद्भवनाय नन्वा
त्मज्ञानसिद्ध्या कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य मोक्षारूपं चतुर्थपुरुषार्थरूपं फलं

नोत्पद्यते विनाज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ॥

यथापदार्थभानं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ११ ॥

द्योतयन् पुरुषार्थं विशिनष्टि शुभमिति शुभं परमानंदरूपत्वेन मंगलं
मोक्षसुखमित्यर्थः इच्छता प्रार्थयता आत्मनः शुभमिति वान्वयः ॥ १० ॥
ननु ज्ञानसिद्धयर्थं विचार एव कर्तव्य इति नियमः कुतः क्रियत इत्याशं
क्य सदृष्टान्तमाह नोत्पद्यत इति विचारेण विना अन्यसाधनैः कर्मोपासना
लक्षणैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तत्र दृष्टान्तमाह यथेति यथा क्वचित्कार्स्मिन्निदेशे

अप०
॥ ६ ॥

सूर्यादिप्रकाशेनविना पदार्थभानं घटादिवस्तुप्रकाशो नभवति हीतिसर्व
जनप्रसिद्धं अतो नियमः क्रियत इति भावः ॥ ११ ॥ तर्हि सविचारः
कीदृश इत्यत आह कोहमिति अहं कर्ता सुखीत्यादिव्यवहियमाणः
कः किं स्वरूपः तथा इदं जगत् स्थावरजंगमात्मकंकथं कस्माज्जातं किम

कोहं कथमिदं जातं को वै कर्त्ताऽस्य विद्यते ॥
उपादानं किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः ॥ १२ ॥

धिष्ठानमित्यर्थः तथा ऽस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगतः कर्त्ता उत्पादकः
को विद्यते वै इति विकल्पं द्योतयति किं जीवादृष्टं कर्तुं किं वेश्वरः
किं वान्यदेव किंचिदिति विकल्पः किं चेह जगति उपादानं घटस्य मृद्वत्
किमस्ति अयमात्म जगत्कारणविषयः ईदृश एवं स्वरूपो विचारः स एव
ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नुभू०

॥ ६ ॥

ननु चेतन्यविशिष्टः कायः पुरुषइति बार्हस्पत्यसूत्रादेहाकारेण परिणता
नि पृथिव्यादि चत्वारि भूतान्येवात्मेति चार्वाकाः वदन्ति स एवकर्ता सुखी
त्यादि सर्वव्यवहारमूलमिति सर्वजनप्रसिद्धौ सत्या मात्मविषयो विचारो
नस्यादित्यतआह नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनः प्रत्यगात्मा भूतगणो
यो देहः स न भवामि तस्य घटादिवदृश्यत्वादित्यर्थः तर्हीन्द्रियगणस्त्वं

नाहंभूतगणोदेहो नाहंचाक्षगणस्तथा ॥

एतद्विलक्षणःकश्चि द्विचारःसोयमीदृशः ॥ १३ ॥

स्या इति चार्वाकैकदेशिमतमुत्थाप्य दूषयति नाहमिति चपुनरक्षगणः
श्रोत्रादीन्द्रियसंघातोप्यहं न भवामि तथेति पदेन देहवर्दिन्द्रियगणस्यापि
भूतविकारत्वं दर्शितं स वा एष पुरुषोन्नरसमयः अन्नमयं हि सोम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिश्रुतिरुभयत्र प्रमाणं ननु यदि देहद्वयं
त्वं नासि तर्हि शून्यमेवस्या इत्याशंक्याह एतदिति एतद्विलक्षणः

अप०
॥ ७ ॥

एताभ्यां स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यां विपरीतधर्मकोस्मि अस्थूलमनण्वहस्व
मित्यादिश्रुतेः कश्चिदिति जात्यादिरहितत्वान्मनोवाचामगोचरत्वं दर्शितं
अयमीदृशः सविचार इति व्याख्यातार्थश्चतुर्थः पादः श्लोक चतुष्टयेपि बो
द्धव्यः ॥ १३ ॥ तदेवं कोहमित्येतन्निश्चित्येदानीं कथमिदं जात
मित्यस्य निश्चयः क्रियते तत्र पृथिव्यादिभूतानि कार्यत्वात्स्वस्वपरमाणुभ्यो

अज्ञानप्रभवंसर्वं ज्ञानेनप्रविलीयते ॥

संकल्पोविविधःकर्त्ता विचारःसोयमीदृशः ॥ १४ ॥

जायंत इति तार्किकादयो मन्यन्ते कर्मणो जायन्ते इतिमीमांसकाः प्रधाना
देवेति सांख्याः तदेतन्निराकुर्वन्नाह अज्ञानेति सर्वं जगदिदं नामरूपात्म
कमज्ञानप्रभव मज्ञानात्पूर्वोक्तस्वस्वरूपारुफुरणात्प्रभवति तथाविधं अत
एवैतद्विरोधिना ज्ञानेन स्वस्वरूपरुफुरणेन तम इव प्रकाशेन प्रविलीय-
ते निश्शेषलीनं भवतीत्यर्थः को वै कर्तेत्यस्य निर्णयमाह संकल्पइति

नुभू०

॥ ७ ॥

विविधो नानाप्रकारः संकल्पः इदं करिष्यामीत्यादिलक्षणोऽतः करणपरिणामः
कारणानुकूलव्यापारवान् कर्त्ता शेषं पूर्वोक्तं ॥ १४ ॥ अथोपादानं
किमस्तीत्यस्य निर्णयमाह एतयोरिति एतयोरज्ञानसंकल्पयोर्यदुपादानं
उत्पत्तिस्थितिनाशाय कारणं तत्तु सत्कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव नान्यदित्यर्थः
अत एवाधिष्ठानज्ञान निर्वर्त्या ऽज्ञानकार्यत्वेन मिथ्याभूतमपि जगत् या
एतयोर्यदुपादानं मेकं सूक्ष्मं सदव्ययं ॥

यथैवमृद्धटादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १५ ॥

वज्ज्ञानोदयं रज्जुसर्पादिवत् संसारभयव्यवहारक्षमं भवेदिति भावः ब्रह्मणः
सत्त्वे हेतुः अव्ययमिति अव्ययमपक्षयरहितं अनेनैतत्पूर्वभूता अपि जन्मादि
विकारा निरस्ताः नाशश्च निरस्तः षड्भावविकारराहित्ये हेतुः एकं सजा
तीयादिभेदशून्यं तद्विकृतो न दृश्यते तत्राह सूक्ष्ममिति सूक्ष्मं मनो
वागादीन्द्रियागोचरं तेषां प्रवृत्तिनिमित्तं जातिक्रियादिशून्यत्वादित्यर्थः

अप०
॥ ८ ॥

ब्रह्मण उपादानत्वे दृष्टान्तमाह यथैवेति यथैव मृत्पटादीनामुपादानं तथै
वेत्यर्थः एवं प्रकारेण कार्यकारणभेदो नाममात्रमिति सूचितं ॥ १५ ॥

ननु यद्यपि कार्यकारणभेदो वाचारंभणमात्रस्तथापि जीवब्रह्मणोर्भेदो
वास्तवः स्यादित्याशंक्याह अहमिति अत्र यत इत्यध्याहारस्तथा
चायमर्थः यतोहमहंप्रत्ययवेद्योप्येकः सजातीयादिभेदशून्यो मनुष्यमात्रे

अहमेकोऽपिसूक्ष्मश्च ज्ञातासाक्षीसदव्ययः ॥

तदहंनात्रसंदेहो विचारः सोयमीदृशः ॥ १६ ॥

प्यहंबुद्धेरेकत्वप्रतीतेरित्यर्थः च पुनः सूक्ष्म इन्द्रियागोचरः पुनर्ज्ञाताऽहंका
रादिप्रकाशकत्वेन चेतन इत्यर्थः तथा साक्षी साक्षादिन्द्रियार्थसन्निकर्ष
विनैवेक्षते पश्यति प्रकाशयतीति साक्षी निर्विकार इत्यर्थः अत एव
सदव्ययः संश्वासावव्ययश्च विनाशापक्षयोपलक्षितसर्वविकार शून्य इत्यर्थः
यस्मादेवंभूतोऽहं तत्तस्मादहमहंप्रत्ययवेद्य स्तत्सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म

नुभू०

॥ ८ ॥

अत्र संदेहो नास्त्यर्थः सोयमोदृशो विचारइति ॥ १६ ॥ एतदेव जी
वब्रह्मैक्यमज्ञानप्रदर्शनेन द्रढयति आत्मेत्यादिपंचभिः यतोऽहंप्रत्ययवेद्य
आत्मा अतति संततभावेन जाग्रदादि सर्वावस्थास्वनुवर्त्तत इत्यात्मा
अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वेन सत्यज्ञानादिस्वरूपइत्यर्थः स त्वं पदलक्ष्या
र्थोपि तत्पदलक्ष्यार्थ एव विनिष्कलो विशेषेण निर्गतकलो निरवयवइत्यर्थः

आत्मा विनिष्कलोह्येको देहो बहुभिरावृतः ॥

तयोरैक्यंप्रपश्यंति किमज्ञानमतः परम् ॥ १७ ॥

अन्यथा सावयवत्वे घटादिवद्विनाशित्वापत्तिरिति भावः अत्र हेतुः एकः
हीति एकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति ननु तथा लिंगदे
होऽप्यस्तीति चेन्नेत्याह देहइति देहो लिंगदेहः सूक्ष्मशरीरमिति यावत् स बहु
भिः कलाभिः श्रोत्रादिबुद्धयन्ताभिः सप्तदशभिरावृत आच्छादितस्तत्सं
घातइत्यर्थः अतएव लिंगदेहस्य निरवयवत्वाद्यभावात् ज्ञानेन तत्कारणा

अप०
॥ ९ ॥

ऽज्ञाननिवृत्तौ निवृत्तिरन्यथा ऽनिर्मोक्षप्रसंग इतिभावः एवमतिवैलक्षण्ये
सत्यपि तयोरात्मदेहयोः प्रकाशतमसोरिवैक्यमैकात्म्यं प्रपश्यंति तार्कि-
कादय इत्यर्थः अतो विपरीतदर्शनात्परमन्यदज्ञानं किमस्ति एतदेवाज्ञान
मित्यर्थः विपर्ययरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या तत्कारणं मूलाऽज्ञानं कल्प्यत इ-

आत्मानियामकश्चांत देहोबाह्योनियम्यकः ॥

तयोरैक्यं० ॥ १८ ॥ आत्माज्ञानमयःपुण्यो देहो

मांसमयोऽशुचिः ॥ तयोरैक्यं० ॥ १९ ॥

तिभावः ॥ १७ ॥ पुनर्वैलक्षण्यमाह आत्मेति आत्मा नियामको नियंता
चपुनरंतः पंचकोशांतरः देहस्तुनियम्यः सन्बाह्यः तयोरैक्यमित्युत्तरार्द्धं
व्याख्यातं एवमग्रेपि ज्ञेयं ॥ १८ ॥ अन्यदपि वैलक्षण्यमाह आत्मेति आ-
त्मा ज्ञानमयः प्रकाशस्वरूपो ऽतएवपुण्यः शुद्धः देहस्तु मासांदि विका-
रवानतएवाऽशुचिः एतेनात्मनः स्थूलदेहादपि वैलक्षण्यमुक्तं भवति तयो-

नुभू०

॥ ९ ॥

रैक्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ १९ ॥ वैलक्षण्यांतरमाह आत्मेति आत्मा स्वयं
प्रकाशः सन् सूर्यादिवदन्यसर्वप्रकाशको ऽतएवस्वच्छः प्रकाश्यगुणदोषसं
बंधशून्यइत्यर्थः असंगोह्यं पुरुष इति श्रुतेः देहस्तु तामसो घटादिवत्प्रका
श्यत्वेन जडः तयोरैक्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ अत्र सर्वत्र पौनरुक्त्यं

आत्माप्रकाशकः स्वच्छो देहस्तामस उच्यते ॥

तयोरैक्यं ॥ २० ॥ आत्मानित्यो हि सद्रूपो

देहो ऽनित्यो ह्यसन्मयः ॥ तयोरैक्यं ॥ २१ ॥

नाशंकनीय मात्मनो ऽलौकिकत्वेनात्यंतदुर्बोधत्वादेव बहुधा वैलक्षण्यं प्रदर्श्य-
ते परमकारुणिकैः श्रीमदाचार्यैः आत्मेति आत्मा नित्यो ध्वंसाप्रतियोगी तत्र
हेतुः ह्यस्मात्सद्रूपः अबाध्यस्वरूपः देहस्तु ध्वंसप्रतियोगी अत्रापि हेतुः
ह्यस्मादसन्मयो ऽनित्यः विकारित्वेन बाधयोग्यइत्यर्थः यस्मादेवमात्मदेह
योरत्यंतवैलक्षण्यं तस्मात्तयोरैक्यदर्शनं केवलमज्ञानमिति ॥ २१ ॥

अप०
॥ १० ॥

नन्वात्मनः प्रकाशत्वं किं नामेत्यत आह आत्मन इति आत्मनस्तत् प्रकाशत्वं
बोद्धव्यं किंतदित्यत आह यदिति यत्पदार्थावभासनं घटपटादिवस्तुविषयप्रका
श इदंतयानिर्दिश्यमान विषयदर्शनमितियावत् तर्ह्यग्न्यादि प्रकाशवद्विकारि
त्वं स्यादित्यत आह नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिरिति इयमात्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्तिवन्न
कदाचिदुत्पत्तिविनाशादिविकारवतीत्यर्थः तत्रहेतुमाह भवतीति भवत्यांध्यं

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थावभासनं ॥

नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिर्भवत्यांध्यं यतो निशि ॥ २२ ॥

यतो निशि यतः कारणान्निशिरात्रावग्न्यादि प्रकाश एकस्मिन्देसे सत्यपि तद
न्यत्रलोकस्यांध्यं रूपग्रहाक्षमत्वं भवति नैतादृश्यात्मदीप्तिरेकत्रविद्यमाना
चैकत्रावविद्यमाना परिच्छिन्ना चास्ति किंतु दीपादिरूपस्याग्न्यादिप्रकाश
स्य प्रकाशिका तदभावेचांधकारस्य प्रकाशिका उत्पत्तिनाशरहिता च सदा
सर्वत्र पूर्णैवास्ति यद्वा इयमात्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्ति सदृशी न कुतः यतः कारणा

नुभू०

॥ १० ॥

त्रिंशि रात्रावांध्यमंधकारोभवत्यतस्तद्विलक्षणाऽऽत्मदीप्तिर्ज्ञेया यद्यात्मदीप्तिर-
ग्न्यादिदीप्तिसदृशीभवे तर्ह्यग्न्यादिदीप्त्या यथांधकारस्य नाशोभवति तथात्म-
दीप्त्याऽप्यंधकारस्यनाशः स्यात् परंत्वात्मनः सत्ताप्रकाशाभ्यां सर्वत्र सर्वदा
विद्यमानत्वेऽप्यंधकारस्य नाशो नभवत्यतआत्मदीप्तिरग्न्यादिदीप्तिसदृशी
न किंतु इयमग्न्यादिदीप्तिर्भातीदमांध्यंभातीत्याद्याकारेणाऽग्न्यादिदीप्तेरांध्य-

देहोहमित्ययंमूढो धृत्वातिष्ठत्यहोजनः ॥

ममायमित्यपिज्ञात्वा घटद्रष्टेवसर्वदा ॥ २३ ॥

स्य चान्यस्य सर्वस्य चप्रकाशिका चाविरोधिन्यात्मदीप्तिः स्वप्रकाशैवाभ्यु-
पेतव्या सर्वैरात्मज्ञानारूढैरित्यर्थः तस्मादग्न्यादिदीप्तीनामपिदीपिका ऽन्य-
साधननिरपेक्षा यादीप्तिःस आत्मप्रकाश इतिभावः ॥ २२ ॥ तदेवं प्रका-
श्य प्रकाशकत्वादिलक्षणवैलक्ष्येसत्यपिआत्मानात्माभेददर्शिनमुपसंहरन्नु-
भयोर्भेदं स्पष्टयति देहइति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबनःप्रत्यगात्माऽयमिदंतया

अप०
॥११॥

निर्दिश्यमानो घटादिवत्प्रत्यक्षतयादृश्यमानो देहोस्मीति उभयोर्द्रष्टृदृश्ययो
रैक्यंकृत्वा मूढः स्वाज्ञानकार्यविपर्ययमोहव्याप्तोजनस्तिष्ठति कृतकृत्यबुद्ध्या
निर्व्यापारोभवतीत्यर्थः एतदहो महदज्ञानमितिभावः किंकृत्वापीत्यतआह
ममेति मम मत्संबंधी अयं देह इति सामान्यतो भेदंज्ञात्वापि अतएवाश्चर्य
मिति तात्पर्यं कइव सर्वदा घटद्रष्टेव यथा सर्वकाले घटद्रष्टा पुरुषो ममायं

ब्रह्मैवाहंसमःशान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥

नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २४ ॥

घटइति जानाति नत्वहं घटइति कदाचिदपि जानातीत्यर्थः ॥ २३ ॥
नन्वतस्मिन्तद्बुद्धिरिति लक्षणभ्रमापरपर्यायमोहकार्यलिङ्गानुमेयमज्ञानमी-
दृक् तर्हि तन्निवर्तकं किमित्याकांक्षायां तद्विरोधित्वादात्मज्ञानमेवात्माऽ
ज्ञाननिवर्तकमित्यभिप्रेत्य तल्लक्षणमाह ब्रह्मेत्यादिपंचभिः अहमहंशब्दप्रत्य

नुभू०

॥११॥

यालंबनः प्रगत्यात्मा ब्रह्मैवास्मि एतयोस्तत्त्वं पदार्थयोरैक्ये हेतुगर्भितानि विशेषणान्याह सम इति समः सत्ता प्रकाशाभ्यां सर्वाभिन्नः पुनः किलक्षणः शांतः निरस्तसमस्तोपाधित्वाद्विक्षेपादिविकारशून्यः पुनः किलक्षणः सच्चिदानंदलक्षणः सच्चिदानंदैरनृतजडदुःखप्रतियोगिभिर्लक्ष्यते विरुद्धांशत्यागरूपया भागलक्षणया ज्ञायत इति सच्चिदानंदलक्षणः ब्रह्म बोधे हि द्विविधं द्वारं विधिर्निषेधश्चेति तत्र सत्यज्ञानादिसाक्षाद्वाचकशब्दप्रयोगलक्षणो विधिरुक्तः इदानीमतन्निरसनलक्षणो निषेधः प्रदर्श्यते नाहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन आत्मा देहोनेत्यन्वयः देह इत्युपलक्षणं प्राणेंद्रियादीनामपि हीति विद्वज्जनप्रसिद्धं देहादेरनात्मत्वे हेतुमाह असदिति असद्रूपोऽसत्बाध्यमनृतं तादृश्रूपं स्वरूपं यस्य स तथाविधः इत्येवं प्रकारमहं ब्रह्मास्मीत्यादि महावाक्यजन्याऽखंडाकारबुद्धिरूपं ज्ञानं बुधैरात्मतत्त्वज्ञैरुच्यते कथ्यत इत्यर्थः एतद्विलक्षणः सर्वो ज्ञानाभास इति भावः ॥ २४ ॥

अप०
॥ १२ ॥

नन्वहं जातो मृतः सुखीदुःखीत्याद्यनेकविकारवत्त्वेनाहंशब्दप्रत्ययालंबनस्य
प्रतीयमानत्वात् कथं तस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह निर्विकार इति अहमहंशब्दप्र
त्ययालंबनः प्रत्यगात्मा निर्विकारोस्मीति शेषः निर्गता विकाराजन्मादयो
यस्मात् स तथाविधः तेषां देहधर्मत्वादिति भावः तत्र हेतुः निराकारः देहाद्या
काररहितः अतएव निरवद्यो वातपित्तादिजन्याध्यात्मिकादितापत्रयरहित इत्य

निर्विकारो निराकारो निरवद्यो हमव्ययः ॥

नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ २५ ॥

र्थः अतएवाऽव्ययः अपक्षयादिरहित इत्यर्थः अहंमनुष्य इत्यादि प्रतीतेः कथं
निर्विकारत्वमिति चेत्सा प्रतीतिः शुक्तिरजतादिव द्वाध्यत्वाद्भ्रांतिरित्याह नाह
मिति नाहमित्युत्तरार्द्धे व्याख्यातं पूर्वश्लोके एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं पुनरुक्तिस्तु
ज्ञानप्रतिबंधकस्य बुद्धिमाद्यविपर्ययादेर्दाढ्यान्नाशंकनीया ॥ २५ ॥

नुभू०

॥ १२ ॥

पुनः किलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निरामय इति अहं निरामयः सर्वरोगरहितः
निराभासो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वशून्यः निर्विकल्पः कल्पनाहीनः
आततश्च व्यापकः ॥ २६ ॥ पुनः किलक्षणं ज्ञानमित्यत आह निर्गुण
इति अहं निर्गुणो गुणरहितः गुणानां मायामयत्वादित्यर्थः अतएव निष्क्रियः

निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः ॥ नाहं
देहो ॥ २६ ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्य
मुक्तोऽहमच्युतः ॥ नाहं देहो ॥ २७ ॥ निर्मलो नि
श्चलोनंतः शुद्धोऽहमजरो मरः ॥ नाहं देहो ॥ २८ ॥

क्रियारहितः तथानित्यो विनाशरहितः अतएव नित्यमुक्तः कालत्रयेऽपि बं-
धशून्यः तत्र हेतुः अच्युतः अप्रच्युतसच्चिदानंदस्वभावः ॥ २७ ॥ पुनर-
पि ज्ञानलक्षणमाह निर्मल इति अहं निर्मलः अविद्या तत्कार्यलक्षण मलर-
हितः अतएव निश्चलः व्यापकत्वादाकाशवन्निश्चल इत्यर्थः निश्चलत्वे

अप०
॥ १३ ॥

हेतुः अनंतः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः शुद्धः अशुद्धिरहितः पुनरजरः
जरारहितः अमरो मरणरहितश्च सर्वधर्माणां देहत्रयवर्तित्वादितिभावः ॥

॥ २८ ॥ नन्वात्मा प्रत्यक्षदेहरूपो नभवति तर्हि शून्यत्वमात्मनः स्या
दित्याशंक्याह स्वदेहेति भो हेमूर्ख शून्यवादिन् स्वदेहे पुरुषाख्यं पुरि
मनुष्यशरीरे उपति अहमाकारेण वसतीतिपुरुष इत्याख्यानामयस्य तं

स्वदेहेशोभनंसंतं पुरुषाख्यंचसंमतं ॥

किंमूर्खशून्यमात्मानं देहातीतंकरोषिभोः ॥ २९ ॥

अतएव शोभनं मंगलं शरीरविलक्षणत्वादितिमंगलं तथा संमतं अयमात्मा
ब्रह्मेत्यादिवाक्यनिर्णीतं चकारादुत्तमः पुरुषस्त्वन्य इत्यादि स्मृतिनिर्णीतं
घटद्रष्टृवदेहद्रष्टृत्वेन देहातीतमात्मानं सततंभावंसंतं सर्वव्यवहाराधिष्ठानं शून्यं
खपुष्पादिवत् अत्यन्ता ऽभावरूपं किंकरोषि कथंमन्यसे मामन्यथाइति
भावः क्वचित् स्वदेहमितिद्वितीयांतः पाठस्तस्मिन्पक्षे देहात्मवाद्येव वदति

नुभू०

॥ १३ ॥

उक्तलक्षणं मनुष्यदेहं त्यक्त्वा समानमन्यत् ॥ २९ ॥ ननु शून्यवादिन एवा
भावापत्तेः शून्यमास्तु परंत्वात्मनो देहातीतत्वे प्रमाणाभावाद्देह एवात्मा
स्यादित्याशंक्याह स्वात्मानमिति भो मूर्ख देहात्मवादिन् चार्वाकत्वं स्वात्मा-
नं स्वकीयमात्मानं पुरुषं देहातीतं देहातिरिक्तं श्रुत्या तस्माद्वा एतस्मादन्न
रसमयादन्योतर आत्मेत्यादिकया पुनर्युक्त्याच एकस्मिन्कर्तृकर्मविरोध

स्वात्मानं शृणु मूर्खत्वं श्रुत्या युक्त्याच पुरुषं ॥

देहातीतं सदाकारं सुदुर्दर्शं भवाद्दृशैः ॥ ३० ॥

इत्यादिरूपया शृणु अवधारय देहातीतत्वे किमाकार आत्मेत्यत आह
सदाकारमिति सदाकारमस्तीत्येतन्मात्रव्यवहारकारणभूत आकारो यस्य तं
एवंविधोऽस्ति चेत्कुतो न दृश्यत इत्यत आह सुदुर्दर्शमिति भवाद्दृशैः श्रुत्याचार्य
श्रद्धाशून्यैः सुदुर्दर्शं सर्वथा दर्शनायोग्यं तस्य द्रष्टृरूपत्वादेवेत्यर्थः यद्वा पूर्वश्लो

॥ श्रीरङ्गानन्दराम ॥
॥ सप्रथम ॥

अप०

॥ १४ ॥

॥ श्रीराम ॥

कोक्तद्वितीयापेक्षया देहात्मवादिनः समाधानार्थोयंश्लोकः स्वात्मानमिति ॥
॥ ३० ॥ तदेवाह अहमित्यादिसप्तभिः परः देहादन्यआत्मा अहंशब्देन
शब्दइत्युपलक्षणं प्रत्ययस्यापि विख्यातः प्रसिद्धः किलक्षण इत्यतआह
एकइति एकएवस्थित एवेतिप्रत्येकमवधारणंतुशब्दः पूर्वोक्तादात्मनः

अहंशब्देनविख्यात एकएवस्थितःपरः ॥

स्थूलस्त्वनेकतांप्राप्तः कथंस्याद्देहकःपुमान् ॥ ३१ ॥

स्थूलदेहस्यैवलक्षण्यद्योतकः स्थूलोदेहकः देहएवदेहकः स्वार्थैकः प्रत्ययः
कथंपुमान् पुरुषः आत्मास्यान्नकथंचिदित्यर्थः देहस्यानात्मत्वेहेतुमाह अ
नेकतामिति अनेकतां परस्परं भिन्नतां प्राप्तःएवंतमःप्रकाशवदतिविलक्ष
णत्वेपि देहस्यात्मत्वंब्रुवन्नतिमूढत्वादुपेक्ष्य इतिभावः ॥ ३१ ॥

नुभू०

॥ श्रीराम ॥

॥ १४ ॥

तदेवातिवैलक्षण्यं दर्शयति अहमिति अहमहंशब्दप्रत्ययालंबन आत्माद्र
ष्टतया शब्दादिविषयप्रकाशकतया सिद्धः शब्दंशृणोमीत्यादिव्यवहारे
ण प्रसिद्धः देहस्तु दृश्यतया शब्दादिवत्प्रकाश्यतयास्थितः तत्रहेतुमाह म
मेति ममायं देह इति घटादिवत्स्वोयसंबंधितया निर्देशात् व्यवहारात् एव
मुभयोर्वैलक्षण्ये सति कथं देहकः पुमान् स्यादिति व्याख्यातार्थश्चतुर्थपादः

अहंद्रष्टृतया सिद्धो देहो दृश्यतया स्थितः ॥ ममाय
मिति निर्देशात् कथं ॥ ३२ ॥ अहं विकारहीनस्तु
देहो नित्यं विकारवान् ॥ इति प्रतीयते साक्षात् कथं ॥ ३३ ॥

एवमग्रेऽपि बोद्धव्यं ॥ ३२ ॥ पुनर्वैलक्षण्यांतरमाह अहमिति अहं व्याख्याता
र्थः विकारहीनः जायते स्तीत्यादिषड्विकारहीनः तु वैलक्षण्ये देहो नित्यं सर्व
कालं विकारवान् अत्र किं प्रमाणमत आह इतीति इति साक्षात् प्रत्यक्षप्रमा
णेन प्रतीयते अनुभूयते एवं सति कथं स्याद्देहकः पुमानिति ॥ ३३ ॥

अप०
॥१५॥

एवं युक्त्या देहात्मनोर्वैलक्षण्यमुक्त्वा श्रुत्याप्याह यस्मादिति यस्मात्परं
नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो
दिवितिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वमिति तथा प्रसिद्ध्या तैत्तिरीयश्रुत्या
कृत्वेतिकरणे तृतीया पुरुषस्यात्मनोलक्षणं विमूढेन विगतमूढभावेनाति
चतुरेण श्रुत्यर्थविवेचनकुशलेनेत्यर्थः इयं कर्त्तरितृतीया विनिर्णीतं विद्या
यस्मात्परमिति श्रुत्या तथा पुरुषलक्षणं ॥ विनिर्णी
तं विमूढेन कथं० ॥ ३४ ॥ सर्वपुरुष एवेति सूक्ते पुरु
षसंज्ञिते ॥ अप्युच्यते यतः श्रुत्या कथं० ॥ ३५ ॥

यस्थापितं अन्यत्पूर्ववत् यद्वा श्रुत्येतिकर्तृपदमस्मिन् पक्षे विमूढेनेति देहा
त्मवादिनं प्रतिसंबोधनं विमूढानां इन्द्रस्वामिन् मूर्खशिरोमणित्वादेव श्रुतिं ना
द्रियसदिति भावः ॥ ३४ ॥ न केवलमनैकया श्रुत्या विनिर्णीतं किं
त्वन्ययापीत्याह सर्वमिति यतो हेतोः श्रुत्या वेदाख्यपरदेवतया पुरुष एवे

नुभू०

॥ १५ ॥

दंसर्वमिति पुरुषसंज्ञिते सूक्तेऽप्युच्यते पुरुषलक्षणमिति पूर्वश्लोकादध्या-
हारः अतः कथंस्यादिति पूर्ववत् ॥ ३५ ॥ अपरयापि श्रुत्यैवमेव निर्णीतमि-
त्याह असंग इति असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुत्या बृहदारण्यके वाजसनेयोपनि-
षदि पुरुषः असंगः प्रोक्तः देहकस्त्वनंतमलसंश्लिष्टः कथं पुमान्स्यादिति
असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च ॥ अनंत
मलसंश्लिष्टः कथं ॥ ३६ ॥ तत्रैव च समाख्यातः स्व-
यं ज्योतिर्हि पुरुषः ॥ जडः परप्रकाशयोसौ कथं ॥ ३७ ॥

॥ ३६ ॥ तत्रैवान्यप्रकारेणापि देहात्मनोर्वैलक्षण्यं निरूपितमित्याह
तत्रैवेति तत्रैव बृहदारण्यकेऽवेत्यर्थः अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति
श्रुत्या स्वयं ज्योतिः पुरुषः समाख्यातः हीति विद्वत्प्रसिद्धिद्योतयति असौ
घटादिव दृश्योऽतएव परप्रकाशस्ततएव जडो देहकः कथं पुमान्स्यादिति
व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

अप०
॥ १६ ॥

अथास्तामिदं ज्ञानकाण्डं कर्मकाण्डेपि देहात्मनोर्भेद एव निर्णीत इत्याह प्रो
क्तइति हियस्मात्कर्मकाण्डेनापि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिरूपेण क
र्मप्रतिपादकेन वेदभागेनेत्यर्थः आत्मा देहाद्विलक्षणः प्रोक्तः कथमित्यत आ
ह नित्यइति नित्यत्वं च कुत इत्यत आह तदिति देहपातादनंतरं तत्फलम्

प्रोक्तोऽपि कर्मकाण्डेन ह्यात्मा देहाद्विलक्षणः ॥

नित्यश्च तत्फलं भुंक्ते देहपातादनंतरं ॥ ३८ ॥

लिंगं चानेकसंयुक्तं चलं दृश्यं विकारि च ॥

अव्यापकमसद्रूपं तत्कथं स्यात्पुमानयं ॥ ३९ ॥

नित्यं कर्मफलं यतः आत्मा भुंक्तेऽतो नित्यइत्यर्थः चकारात् न्यायसांख्या
दावप्येवमेव देहात्मनोर्भेदो वर्णितइति दर्शितं ॥ ३८ ॥ नन्वेवं सति वेदांतिना
मपसिद्धांतः स्यादित्यत आह लिंगमिति लिंगं लिंगशरीरं तत्परोक्षादिधर्म
विशिष्टं अयं नित्यापरोक्षस्वभावः पुमान् कथं स्यान्न कथंचिदित्यर्थः चका

नुभू०

॥ १६ ॥

रात्कारणशरीरमपि निराकृतं अनयोरपिभेदे लिंगदेहस्य वैलक्षण्यसूचकानि
विशेषणान्याह अनेकेति अनेकसंयुक्तं देवमनुष्यादिनानास्थूलशरीरसंबंध
युक्तं यद्वा श्रोत्रादिबुद्ध्यंतसप्तदशकलासंयुक्तं तथा चलं चंचलमनः प्रधान
त्वादित्यर्थः पुनर्दृश्यं ममेदं श्रोत्रं ममेदं मन इत्यादिममत्वरूपदत्वेनात्मन
उपसर्जनभूतं चपुनर्विकारि उपचयादिमत् अव्यापकं परिच्छिन्नमसद्रूपमा

एवंदेहद्वयादन्य आत्मापुरुषईश्वरः ॥

सर्वात्मासर्वरूपश्च सर्वातीतोहमव्ययः ॥ ४० ॥

त्मज्ञानैकबाध्यंचअत्रेदमाकृतं यद्यपि लिंगशरीराध्यासे नात्मनः कर्तृत्वभो
क्तृत्वादिभावस्तथाप्यात्मनः स्वतस्तदभावज्ञानेनाऽध्यासनिवृत्तावकर्तृत्वा
भोक्तृत्वादिभावसिद्धिरिति वेदांतिनां न किंचिदपसिद्धांतोन्यवदिति मंगलं
॥ ३९ ॥ इदानीं पूर्वोक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण देह
द्वयात् स्थूलसूक्ष्मलक्षणादन्योभिन्न आत्मा कोऽसावित्यतआह पुरुषइति

अप०
॥ १७ ॥

पुरुषः शरीराधिष्ठाता तर्हि किंजीवः नेत्याह ईश्वरइति तत्रहेतुः सर्वात्मे
ति तर्ह्यद्वैतहानिः स्यादित्यतआह सर्वरूपइति एवंसति विकारित्वंस्यादित्य
तआह सर्वातीतइति एतादृश आत्माचेदस्ति तर्हि कुतो नोपलभ्यत इत्यत
आह अहमिति अहं प्रत्यक्षोऽहंशब्दप्रत्ययालंबनत्वेन सर्वदोषलब्धिस्वरूप
इत्यर्थः तर्ह्यहंकारः स्यान्नेत्याह अव्ययइति अव्ययः अपक्षयादिविकारशू

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैवसत्यता ॥

यथोक्तातर्कशास्त्रेण ततःकिंपुरुषार्थता ॥ ४१ ॥

न्यः अहंकारसाक्षीतिभावः ॥ ४० ॥ अथेदानीमात्मनो देहद्वयातिरिक्तत्व
प्रतिपादनमनर्थकमितिशंकते इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितेनात्मदेह
विभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता तथोक्ता यथा तर्कशास्त्रेण ततः प्रपंचसत्य
त्वप्रतिपादनात्किंपुरुषार्थता कुत्सितपुरुषार्थत्वं भयनिवृत्त्यभावादित्यर्थः
द्वितीयाद्वैभयं भवतीतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

नुभू०

॥ १७ ॥

भेदज्ञानस्याभेदज्ञानं प्रति कारणत्वादात्मदेहविभागकथनं नानर्थकमित्याह
इतीति इति पूर्वोक्तेनात्मदेहभेदेनात्मनोदेहात्पृथक्करणेन देहस्यैव प्राप्तं चार्वा
कमतेनात्मत्वं तन्निवारितं इदानीमुत्तरग्रंथेन तस्य देहभेदस्यासत्त्वमात्मस
त्तातिरिक्तसत्ताराहित्यं स्फुटं स्पष्टं यथा स्यात्तथा हीति प्रसिद्धमुच्यते ॥ ४२ ॥

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वं निवारितं ॥

इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वं स्फुटमुच्यते ॥ ४२ ॥

चैतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् ॥

जीवत्वं च मृषाज्ञेयं रज्जौ सर्पग्रहो यथा ॥ ४३ ॥

तदेवाह चैतन्यस्येति चैतन्यस्य सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रकाशस्य घ-
टः प्रकाशते पटः प्रकाशते इत्यादिष्वेकरूपत्वादेकाकारत्वाद्भेदोः कर्हिचित्
कस्यांचिदवस्थायामपि भेदो न युक्तो न यथार्थ इत्यर्थः तर्हि जीवभेदः सत्यः

अप०
॥ १८ ॥

स्यादित्यत आह जीवत्वमिति जीवत्वं चकारोप्यर्थः मृषा मिथ्या ज्ञेयं तदु-
पाधेरेवांतःकरणादेर्मायामयत्वादित्यर्थः अधिष्ठानसत्यत्वेन कल्पितस्य मि-
थ्यात्वबोधे दृष्टांतमाह रज्जाविति यथारज्जौ तदज्ञानात् वक्रतादि सादृश्ये-
न मंदांधकारे सर्पग्रहः सर्पबुद्धिरव्युत्पन्नस्य भवति नतुव्युत्पन्नस्य तथैवात्म-
न्यात्माज्ञानात् प्रकाशसादृश्यादविशेषप्रकाशे चिज्जडग्रंथिरूपचिदाभासभ्र-

रज्ज्वज्ञानात्क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हिसर्पिणी

भातितद्वच्चितिः साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ ४४ ॥

मो भवत्यविवेकिनां नतुवैविकिनामिति ननु वेदांतसिद्धांतरहस्यं ॥ ४३ ॥
इदानीं पूर्वोक्तमेव दृष्टांतं विवृण्वन् सर्वस्यापि प्रपंचस्य ब्रह्मरूपतामाह रज्ज्व-
ति केवलेति विशेषणेन पूर्वावस्थामपरित्यज्यावस्थांतरप्राप्तिलक्षणविवर्तो-
पादानत्वमेवोक्तं नारंभोपादानत्वं नापि परिणामोपादानत्वमिति बोध्यं अन्य-
त्स्पष्टम् ॥ ४४ ॥

नुभू०

॥ १८ ॥

अत्र हेतुं दर्शयन् पूर्वोक्तमुपसंहरति उपादानमिति यस्मात्प्रपंचस्याका
शादिदेहांतस्य जगद्विस्तारस्य ब्रह्मणोमायाशबलाच्चैतन्यादन्यत्परमाणवो
यद्वा प्रकृतिरुपादानं कारणविशेषो नविद्यतइति तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः तस्माद्धेतोरिति स्पष्टमन्यत् ॥ ४५ ॥ ननु

उपादानं प्रपंचस्य ब्रह्मणोन्यन्नविद्यते ॥

तस्मात्सर्वप्रपंचोयं ब्रह्मैवास्ति नचेतरत् ॥ ४५ ॥

व्याप्यव्यापकतामिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ॥

इति ज्ञाते परेतत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ४६ ॥

व्याप्यव्यापकतारूपे भेदे जाग्रतिसति कथं प्रपंचस्य ब्रह्मतेत्याशंक्याह व्या
प्येति व्याप्यमांतरं व्यापकं बाह्यं तयोर्भावो मिथ्या घटाकाशादिवत् क
ल्पितत्वादसन्नित्यर्थः तत्र प्रमाणमाह सर्वमिति इदं ब्रह्मेदंक्षत्र मिति प्रकृत्येदं
सर्वयदयमात्मेत्यादि श्रुतिरूपेश्वराज्ञाबलादित्यर्थः ततः किमत आह इतीति

अप०
॥ १९ ॥

इतिज्ञातेइत्यादिसुगमं ॥ ४६ ॥ ननु प्रत्यक्षेणभासमानो व्याप्यव्यापकभा-
वः कथंमिथ्येत्याशंक्याह श्रुत्येतिनूनमिति निश्चये हीति प्रसिद्धौ श्रुत्या ने-
हनानास्ति किंचनेत्यादिरूपयेत्यर्थः नानात्वं निवारितं तेनच नानात्वनिवा-
रणेनाद्वयकारणे ऽभिन्ननिमित्तोपादाने ब्रह्मणि स्थितेसति भासो व्याप्यव्याप
श्रुत्यानिवारितंनूनं नानात्वंस्वमुखेनहि ॥
कथंभासोभवेदन्यः स्थितेचाद्वयकारणे ॥ ४७ ॥
दोषोपिविहितःश्रुत्या मृत्योर्मृत्युंसगच्छति ॥
इहपश्यतिनानात्वं माययावंचितोनरः ॥ ४८ ॥
कतादिप्रतिभासःकार्यभूतोऽन्यः स्वकारणातिरिक्तः कथंभवेन्नकथंचिदित्य
र्थः ॥ ४७ ॥ किंचभेददृष्टेर्दोषश्रवणादपि कारणादभिन्नमेव कार्यमित्याह
दोषइति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्यादिरूपया श्रुत्येत्य
र्थःतत्र मृत्योरनंतरं मृत्युं जननमरणपरंपरामित्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ४८ ॥

नुभू०

॥ १९ ॥

तर्हि किं कुर्यादित्यत आह ब्रह्मण इति बृहत्त्वादपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्म तद्रूपात्परमा
त्मनः सर्वाणि भूतानि जायन्ते उत्पद्यन्ते जायन्त इति स्थितिप्रलययोरप्युपल
क्षणं यतोवा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतेः यस्मादेवं तस्माद्धेतो
रेतानि भूतानि ब्रह्मैव भवन्ति सन्मात्रब्रह्मरूपाणीत्यवधारयेन्निश्चिनुयादिति ॥

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ॥

तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणिविविधानि च ॥

कर्माण्यपि समग्राणि विभर्तीति श्रुतिर्जगौ ॥ ५० ॥

॥ ४९ ॥ ननु नानानामरूपकर्मभेदेन विचित्राणि भूतानि कथं ब्रह्मा
त्मकानीत्याशंक्याह ब्रह्मैवेति त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेति बृहदारण्यकश्रु
तिर्जगौ गायनं कृतवती स्वाधिकारिणः श्रावयामासेत्यर्थः किमित्यत आह

अप०
॥ २० ॥

ब्रह्मैव सर्वनामान्याकाशादिदेहांतान् संज्ञाविशेषान् च पुनर्विविधानि रूपा
ण्यवकाशादिद्विपदांतान् नानाविकारविशेषान् अपिशब्दश्चार्थे रूपग्रहणं
गंधादिग्रहणस्याप्युपलक्षणं समग्राणि कर्माण्यवकाशप्रदानादीनि स्नानशौचा
दीन् क्रियाविशेषानपि विभर्ति रज्ज्वादिकमिव सर्पादिप्रतिभासं दधात्यधि-

सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतं ॥

ब्रह्मणोज्जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ॥ ५१ ॥

स्वल्पमप्यंतरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ॥

यः संतिष्ठति मूढात्मा भयंतस्याभिभाषितं ॥ ५२ ॥

ष्ठानदर्शनशून्यान् प्रतिदर्शयतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह सुव
र्णेति सुगमं ॥ ५१ ॥ एवं कर्तृकर्मादिकारकषट्कस्यैकाधिष्ठानरूपत्वे सिद्धेऽपि भेद
दर्शिनो भयमाह स्वल्पेति स्वल्पमप्यंतरमुपास्योपासकरूपं भेदं कृत्वा कल्प

नुभू०

॥ २० ॥

यित्वा यस्तिष्ठति तस्य भयंभाषितं यदा ह्येष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते
अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुत्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननु प्रकाशतमसोरिव
परस्पर विरुद्धस्वभावयोर्द्वैताद्वैतयोः कुत एकाधिकरणत्वमित्याशङ्क्यावस्था-
भेदादित्याह यत्रेति यत्र यस्यामज्ञानावस्थायां अज्ञानेन द्वैतमिव भवे तत्र
तस्यामज्ञानावस्थायामितरोऽन्योऽन्यत्पश्यति यत्रहि द्वैतमिव भवति तदितर इ

यत्राज्ञानाद्भवेद्वैतमितरस्तत्रपश्यति ॥

आत्मत्वेनयदासर्वं नेतरस्तत्रचाण्वपि ॥ ५३ ॥

तरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति
तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानातीति यत्रवाऽन्यदिव स्या तत्रान्योन्य
त्पश्येदन्योन्यजिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदित्यादिश्रुतेः चशब्दः पूर्वोक्ताद्वैलक्षण्यं सू-
चयति यदा यस्मिन् ज्ञानकाले सर्वमात्मत्वेन भवेत् तत्र तस्मिन् ज्ञानकाले इ

अप०

॥ २१ ॥

य

तरोऽएवपि किञ्चिदप्यन्यत्रपश्यति यत्रवा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकम्
पश्येत्तत्केनकं जिघ्रेदित्यादिश्रुतेः सकार्याज्ञाननिवृत्त्या नद्वैतमितिभावः ॥
॥५३॥ ननु द्वैतादर्शने कः पुरुषार्थ इत्याशंक्य तत्प्रतिपादिकां यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति

यस्मिन्सर्वाणिभूतानि ह्यात्मत्वेनविजानतः ॥

नवैतस्यभवेन्मोहो नचशोकोऽद्वितीयतः ॥ ५४ ॥

श्रुतिमर्थतः पठति यस्मिन्निति यस्मिन्नवस्थाविशेषे सर्वाणि भूतान्या
त्मत्वेनात्मभावेन विजानतः अपरोक्षेण साक्षात्कुर्वतोऽधिकारिणः पुरुष
स्य तस्येतिषष्ठी सप्तम्यर्थे तस्मिन्नवस्थाविशेषे वैनिश्चयेन मोहो भ्र-
मोनभवे चपुनः शोको व्याकुलतापि नभवेत् उभयत्रहेतुः अद्वितीयतः
तत्कारणाभावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

नुभू०

॥ २१ ॥

शोककारण द्वैताभावे प्रमाणमाह अयमिति सवा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञा
नमय इत्यादिरूपयेत्यर्थः शेषं स्पष्टं ॥ ५५ ॥ नन्वयं लोक एव तत्कार
णे सति कथं शोकाद्यभाव उच्यत इत्याशंक्य सदृष्टांतमाह अनुभूत इति

अयमात्मा हि ब्रह्मैव सर्वात्मकतया स्थितः ॥

इति निर्द्धारितं श्रुत्या बृहदारण्यसंस्थया ॥ ५५ ॥

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ॥

असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधतः ॥ ५६ ॥

स्वप्नो जागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपि जागरो न हि ॥

द्वयमेव लयेनास्ति लयोऽपि त्वुभयोर्न च ॥ ५७ ॥

स्पष्टं ॥ ५६ ॥ दृष्टांतं विवृण्वन्नुक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति स्वप्न इति अ
लीको मिथ्या द्वयं स्वप्न जागरणे लये सुषुप्तौ शेषं स्पष्टम् ॥ ५७ ॥ ॥

अप०
॥ २२ ॥

उक्तमुपसंहरन्फलितमाह त्रयमिति त्रयं जाग्रदाद्यवस्थात्रयमेवमुक्तपरस्पर-
व्यभिचारेण मिथ्या मिथ्यात्वेहेतुः गुणेति गुणत्रयविनिर्मितं मायाकल्पि-
तमित्यर्थः तर्हि किंसत्यमतआह अस्येति अस्य अवस्थात्रयस्य शेषंस्पष्टं
॥ ५८ ॥ नन्ववस्थात्रयं मिथ्याभवतु जीवस्तु सत्यः स्यादित्याशंक्य स-
त्रयमेवंभवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितं ॥ अस्यद्रष्टागु-
णातीतो नित्योऽहोऽक्षिदात्मकः ॥ ५८ ॥ यद्वन्मृदि
घटभ्रांतिं शुक्तौवारजतस्थितिं ॥ तद्वद्ब्रह्मणिजीवत्वं
वीक्ष्यमाणेनपश्यति ॥ ५९ ॥ यथामृदिघटोनामकनकेकु-
ण्डलाभिधा ॥ शुक्तौहिरजतरुयाति जीवशब्दस्तथापरे ॥ ६० ॥
दृष्टान्तमुत्तरमाह यद्वदिति ब्रह्मणि वीक्ष्यमाणे आत्मत्वेन साक्षात्कृते सति
जीवत्वं नपश्यतीत्यन्वयः अन्यत्स्पष्टमेव ॥ ५९ ॥ अज्ञानावस्थायां प्र-
तीयमानो यो जीवब्रह्मभेदः सनाममात्र इति बहुदृष्टान्तराह यथेति रजतस्य

नुभू०

॥ २२ ॥

ख्यातिराख्या नामेतियावत् परे परेब्रह्मणि जीवशब्दस्तथा शेषंस्पष्टं ॥ ६० ॥
नकेवलं जीव एवनाममात्रः किंतु सर्वविश्वमपि ब्रह्मणि नाममात्रमित्यनेकदृ
ष्टांतैराह यथैवेति स्पष्टं ॥ ६१ ॥ नाममात्रप्रपंचस्य मिथ्यात्ववासनादाढ्या
येममेवार्थं बहुभिलोकप्रसिद्धदृष्टांतैः प्रपंचयति यथैवशून्य इत्यादित्रिभिः शू
यथैवव्योम्निनीलत्वं यथानीरंमरुस्थले ॥ पुरुषत्वं
यथास्थाणौ तद्वद्विश्वंचिदात्मनि ॥ ६१ ॥ यथैवशून्ये
वैतालो गंधर्वाणांपुरंयथा ॥ यथाकाशेद्विचंद्रत्वं तद्व
त्सत्येजगत्स्थितिः ॥ ६२ ॥ यथातरंगकल्लोलैर्जलमे
वस्फुरत्यलं ॥ पात्ररूपेणताम्रंहि ब्रह्मांडौघैस्तथात्मता ॥ ६३ ॥
न्ये निर्जनेदेशे वैतालः अकस्मादाभासमानो भूतविशेषः गंधर्वपुरस्यापि शू
न्याधिष्ठानत्वं ज्ञेयं गंधर्वनगरंनाम राजनगराकारो नीलपोतादिमेघरचना
विशेषः आकाशास्पष्टमन्यत् ॥ ६२ ॥ यथातरंगेति सुगमं ॥ ६३ ॥

रि

अप०
॥ २३ ॥

किंच घटेति तत्रपादत्रयं स्पष्टं ननु किमनेन मिथ्यात्ववासनादाढ्येनेत्यत
आह ज्ञेयमिति तदभावतो नामाभावतस्तद्वत् ज्ञेयं वाचारंभणं विकारो ना
मधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेः ॥ ६४ ॥ ननु यत्रहि द्वैतमिवभवती
त्यादि श्रुत्यर्थदर्शनेनावस्थात्रय विदेहमोक्षावुक्तौ नतुजीवन्मोक्ष इत्याशंक्या

घटनाम्नायथापृथ्वी पटनाम्नाहितंतवः ॥ जगन्नाम्ना
चिदाभाति ज्ञेयंतत्तदभावतः ॥ ६४ ॥ सर्वोपिव्यवहारस्तु
ब्रह्मणाक्रियतेजनैः ॥ अज्ञानान्नविजानंति मृदेवहिघ
टादिकं ॥ ६५ ॥ कार्यकारणतानित्य मास्तेघटमृदोर्य
था॥तथैवश्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ॥ ६६ ॥

ह सर्वइति सर्वोपि लौकिको वैदिकश्चेति शेषंस्पष्टं अयंभावः अज्ञाननिवृ
त्तिरेवजीवन्मुक्ति नतुद्वैतादर्शनमिति ॥ ६५ ॥ तत्रहेतुं सदृष्टांतमाह कार्ये
ति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातंस्यादित्यादिश्रुतिः युक्तिस्तु

नुभू०

॥ २३ ॥

न

कार्यकारणयोरन्यत्वे एककारणज्ञानात्सर्वकार्यज्ञानं न स्यादित्यादि सुगमम
न्यत् ॥ ६६ ॥ कार्यकारणयोरनन्यत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति गृह्यमाण इति
भासुरं प्रमाणनिरपेक्षतयैव भासनशीलं स्पष्टमन्यत् ॥ ६७ ॥ ननु ब्रह्म
णि भासमाने प्रपंचो न भासेदित्याशंक्यावस्थाभेदेनोभयमपि भासत इति

गृह्यमाणे घटे यद् नमृत्तिकायातिवैबलात् ॥

वीक्ष्यमाणे प्रपंचेऽपि ब्रह्मैवाभाति भासुरं ॥ ६७ ॥

सदैवात्मा विशुद्धोऽस्ति ह्यशुद्धोऽभाति वै सदा ॥

यथैव द्विविधारज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशं ॥ ६८ ॥

सदृष्टान्तमाह सदैवेति तत्र ज्ञानिनः सदैवात्मा विशुद्धः अज्ञानतत्कार्यप्रपंचमलर
हितत्वान्निःप्रपंचोऽस्ति अज्ञानिनस्तु सदैवाशुद्धोऽस्तीति भ्रमाद्विभाति वैही
ति तत्प्रसिद्धौ उभयत्रापि दृष्टान्तः यथेति यथारज्जुर्ज्ञानिनः सर्पाभावतया
निर्विषत्वेनाभयंकरी अज्ञानिनस्तु सर्परूपतया विपरीतत्वेन भयंकरीति द्वि

अप०
॥ २४ ॥

विधा भाति अयंभावः ब्रह्म यद्यपि स्वयंप्रकाशत्वेन सदाभात्येव तथापि वृ
त्त्यारूढत्वेन पुरुषार्थोपयोगीति ज्ञानिनः प्रतिभाति नाज्ञानिनः सूर्यदीपादि
रिवचक्षुष्मदंध योरितिदिक् ॥ ६८ ॥ नन्वात्मा यदि सदैव निःप्रपंचत्वेन भा

यथैवमृन्मयःकुंभ स्तद्वद्देहोपिचिन्मयः ॥

आत्मानात्मविभागोयं मुधैवक्रियतेऽबुधैः ॥ ६९ ॥

सर्पत्वेनयथारज्जु रजतत्वेनशुक्तिका ॥

विनिर्णीताविमूढेन देहत्वेनतथात्मता ॥ ७० ॥

ति तर्हि किमर्थंदेहात्मभेदो वर्णित इत्याशंक्या विवेकिनो देहव्यतिरिक्तात्म
बोधार्थं विवेकिनस्तु व्यर्थएवेति सदृष्टांतमाह यथेति तत्राऽबुधैरित्यऽकारप्रश्ने
षेमुधैवक्रियते अपितु नेति काकुव्याख्यानं अन्यत्सर्वसुगमम् ॥ ६९ ॥
इदानीमविवेकिनः कल्पितदेहतादात्म्यं सदृष्टांतमाह सर्पत्वेनेति ॥ ७० ॥

नुभू०

॥ २४ ॥

घटत्वेनेति ॥ ७१ ॥ कनकमिति ॥ ७२ ॥ पुरुषत्वइति ॥ ७३ ॥ गृ
हत्वेनेति सर्पत्वेनेत्यादि पंचानामप्येतेषां श्लोकानामर्थः स्फुटतर एवास्त्य
घटत्वेनयथापृथ्वी पटत्वेनैवतंतवः ॥ विनिर्णी
ताविमूढेन देहत्वेनतथात्मता ॥ ७१ ॥ कनकंकुंडल
त्वेन तरंगत्वेनवैजलं ॥ विनिर्णीता ॥ ७२ ॥ पुरुष
त्वेयथास्थाणुर्जलत्वेनमरीचिका ॥ विनिर्णीता ॥
॥ ७३ ॥ गृहत्वेनैवकाष्ठानि खड्गत्वेनैवलोहता ॥
विनिर्णीता ॥ ७४ ॥ यथावृक्षविपर्यासो जलाद्भ
वतिकस्यचित् ॥ तद्वदात्मनिदेहत्वं पश्यत्यज्ञा
नयोगतः ॥ ७५ ॥

तो न व्याख्यानंकृतं ॥ ७४ ॥ नन्वन्यथा निर्णये किंकारणमितिचे त
दज्ञानमेवेति सदृष्टांतमाह यथावृक्षेत्यादि द्वादशभिः ॥ ७५ ॥

अप०
॥ २५ ॥

पोतेनेति पोतेन नौकया स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥ पोतत्वमिति ॥ ७७ ॥ चक्षुभ्यां
मिति ॥ ७८ ॥ अलातमिति ॥ ७९ ॥ महत्त्वइति हीति सर्वलोकप्रसिद्धौ ॥ ८० ॥
पोतेनगच्छतःपुंसः सर्वभातीवचंचलं ॥ तद्वदा० ॥ ७६ ॥
पीतत्वंहियथाशुभ्रे दोषाद्भवतिकस्यचित् ॥ तद्व० ॥ ७७ ॥
चक्षुभ्यांभ्रमशीलाभ्यां सर्वभातिभ्रमात्मकं ॥ तद्व० ॥ ७८ ॥
अलातंभ्रमणेनैव वर्तुलंभातिसूर्यवत् ॥ तद्वदा० ॥ ७९ ॥
महत्त्वेसर्ववस्तूना मणुत्वंह्यतिदूरतः ॥ तद्वदा० ॥ ८० ॥
सूक्ष्मत्वेसर्वभावानां स्थूलत्वंचोपनेत्रतः ॥ तद्वदा० ॥ ८१ ॥
काचभूमौजलत्वंवा जलभूमौहिकाचता ॥ तद्वदा० ॥ ८२ ॥
यद्वदग्नौमणित्वंहि मणौवावह्नितापुमान् ॥ तद्वदा० ॥ ८३ ॥
अभ्रेषुसत्सुधावत्सु सोमोधावतिभातिवै ॥ तद्वदा० ॥ ८४ ॥
सूक्ष्मत्वेइति ॥ ८१ ॥ काचभूमाविति ॥ ८२ ॥ यद्वदिति ॥ ८३ ॥ अभ्रेष्विति ॥ ८४ ॥

नुभू०

॥ २५ ॥

यथेति यथावृक्षेत्यादिश्लोकानां स्फुटार्थत्वात्पिष्टपेषणतुल्यत्वेन नव्याख्यानं
कृतं ॥ ८५ ॥ यथाशशीति शशीत्युपलक्षणं सूर्यादीनामपि शेषं स्पष्टं ॥
॥ ८६ ॥ एवं द्वादशभिः श्लोकैरुक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवमुक्तेन प्रका-
रेणात्मन्यविद्यातः आत्माज्ञानात् देहाध्यासो मनुष्योहमित्यादिबुद्धिर्जायते
यथैवदिग्विपर्यासो मोहाद्भवतिकस्यचित् ॥ तद्व-
दा० ॥ ८५ ॥ यथाशशीजलेभाति चंचलत्वेन कस्य
चित् ॥ तद्वदा० ॥ ८६ ॥ एवमात्मन्यविद्यातो देहा-
ध्यासो हि जायते ॥ स एवात्मपरिज्ञानालीयते
च परात्मनि ॥ ८७ ॥

भवति हीति प्रसिद्धौ नन्वेतस्य निवृत्तिः कुतो भवेदिति चेदात्मज्ञानादेवेत्या-
होत्तरार्थेन स इति स एव देहाध्यास एवात्मपरिज्ञानात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा-
त्कारात्परात्मनि अज्ञानतत्कार्यरहिते प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीयते ब्रह्मस्वरूपेण

अप०
॥ २६ ॥

वतिष्ठते न ह्यधिष्ठानं विनाऽऽरोपितस्य स्वरूपमस्ति चकारादध्यासकारणम
ज्ञानमपि लीयत इति अन्यथाऽध्यासलयाभावादित्यर्थः न हि कारणे सति
कार्यस्य लयः संभवति तस्मादात्मज्ञानादेव सकारणकार्याध्यासनिवृत्ति
रित्यलं पल्लवितेन ॥ ८७ ॥ एतदेव विवृणोति सर्वमिति आत्मता देहस्य

सर्वमात्मतया ज्ञातं जगत्स्थावरजंगमं ॥

अभावात्सर्वभावानां देहस्य चात्मता कुतः ॥ ८८ ॥

आत्मानं सततं जानन्कालं नय महाद्युते ॥

प्रारब्धमखिलं भुंजन् नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ ८९ ॥

नेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ८८ ॥ ननु ज्ञानिनो निष्प्रपञ्चात्मतया मम किं स्या
भुङ्क्ष्यन्न्यभोजनेनान्यस्तृप्यतीति चेदत आह आत्मानमिति भो महाद्युते कामा
दिपराभवेन स्वहितसाधनोन्मुखस्त्वं आत्मानं प्रत्यगभिन्नं सततं आसु

नुभू०

॥ २६ ॥

न

सिमृतिपर्यंतं जानन् वेदांतवाक्यैर्विचारयन् कालं नयातिक्रामस्व विचार
साध्यज्ञानानंतरं चाखिलं प्रारब्धं चरमदेहारंभकं कर्मभुंजन् सुखदुःखाभा
सानुभवेन क्षपयन्सद्बुद्धेः कर्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ वस्तुतस्तु प्रारब्धमेव
नास्ति कुतो भोगः भोगाभावे कुत उद्वेगकारणं तदभावे च कुत स्तरां त
उत्पन्नेऽप्यात्मविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुंचति ॥
इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ९० ॥

त्रिषेधोपदेश इति वेदांतसिद्धांतरहस्यं वक्तुं प्रतिजानत आचार्याः उत्प
न्नइति तत्रेयं प्रक्रिया जगत्प्रतीतिस्त्रिधा लौकिकी शास्त्रीयानुभाविकोचे
ति तत्राद्या पारमार्थिकी द्वितीयाऽपरमार्थिकी तृतीया तु प्रातिभासिकी तासां
निवृत्तिस्तु क्रमात् वेदांतश्रवणादित्रयसाक्षात्कारप्रारब्धक्षयैर्भवति नान्यथेति
तत्रेयं प्रतिज्ञाऽन्यप्रतीत्यभिप्रायेणेति ज्ञातव्यं श्लोकार्थस्तु स्फुट एव ॥ ९० ॥

१ व्यावहारिकी ॥

अप०
॥ २७ ॥

तदेवाह तत्वेति ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणाज्ञाननिवृत्तौ प्रारब्धाभावइति श्लो
कार्थः पदार्थस्तु स्फुटएव ॥ ९१ ॥ इदानीं प्रारब्धशब्दं व्युत्पादयन्नुक्तमुप
संहरति कर्मेति तत्र कर्मत्रिविधं संचितक्रियमाणप्रारब्धभेदात् तन्मध्ये भा

तत्त्वज्ञानोदयादूर्ध्वं प्रारब्धं नैव विद्यते ॥

देहादीनामसत्त्वात्तु यथा स्वप्नो विबोधतः ॥ ९१ ॥

कर्मजन्मांतरीयं तत्प्रारब्धमिति कीर्तितं ॥

तत्तु जन्मांतराभावात्पुंसो नैवास्तिकर्हिचित् ॥ ९२ ॥

विदेहारंभकं संचितं तथा वर्तमानदेहनिर्वर्त्यं क्रियमाणं प्रारब्धं तु वर्तमानदेहा
रंभकं तत्र यद्यपि संचितं जन्मांतरीयमेव तथापि भाविदेहस्य तत्प्रारब्ध
मेव भवति तेनेदं सिद्धमात्मनः स्वतः कर्तृत्वाभावात्कालत्रयेऽपि जन्मना
स्तोति सर्वमवदातं ॥ ९२ ॥

तुभू०

॥ २७ ॥

पूर्वोक्तं दृष्टान्तं विवृण्वन्सकारणजन्माभावे युक्तिमाह स्वप्नेति जन्माभावे
तत्प्रारब्धंकुतः स्पष्टमन्यत् ॥ ९३ ॥ ननु देहादिप्रपञ्चस्य यतोवेत्यादि
श्रुतेः सत्यब्रह्मजन्यत्वात्कथंप्रातिभासिकत्वमिति चेदुच्यते उपादानमिति
अत्र कारणं द्विविधं निमित्तोपादानभेदात् तत्र निमित्तं नामोत्पत्तिमात्र

स्वप्नदेहोयथाध्यस्तस्त थैवायं हि देहकः ॥

अध्यस्तस्य कुतो जन्म जन्माभावे हितत्कुतः ॥ ९३ ॥

उपादानं प्रपञ्चस्य मृद्भाण्डस्येव कथ्यते ॥

अज्ञानं चैव वेदांतैः स्तस्मिन्नष्टैकविश्वता ॥ ९४ ॥

कारणं उपादानं तूत्पत्तिस्थितिलयकारणं तत्र वेदांतैः मायांतु प्रकृतिं वि-
द्यादित्यादिभिः प्रपञ्चस्योपादानमज्ञानं पठ्यते चकाराद्ब्रह्मापि अत्रायं भावः
न केवलं ब्रह्मैव जगत्कारणं निर्विकारत्वात् नापि केवलमज्ञानं जडत्वात्
तस्मादुभयं मिलित्वैव जगत्कारणं भवतीति सत्यानृते मिथुनीकरोतीत्या

अप०
॥ २८ ॥

दिश्रुतेः तत्रदृष्टांतः भांडस्य कटकरकादेर्मुदिव मृत्पिण्डइव तत्र जल
स्थाने ब्रह्म पिंडीकरणसामर्थ्यसाम्यादज्ञानंतु मृत्तिकास्थाने आवरकत्व
साम्यात् तत्र ब्रह्मणो ऽविनाशित्वाद्ब्रह्मज्ञानेन तस्मिन्नज्ञान एव नष्टेसति वि

यथारज्जुं परित्यज्य सर्पं गृणहातिवैभ्रमात् ॥

तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यतिमूढधीः ॥ ९५ ॥

रज्जुरूपे परिज्ञाते सर्पखंडं न तिष्ठति ॥

अधिष्ठाने तथाज्ञाते प्रपंचः शून्यतांगतः ॥ ९६ ॥

इवता जीवजगदीश्वरात्मकजगद्भावः क्व न काप्यस्त्योत्यर्थः ॥ ९४ ॥

मिथुनीभावस्यैव जगत्कारणत्वं सदृष्टांतं प्रपंचयति यथारज्जुमिति ॥

॥ ९५ ॥ इदानीं यदुक्तं तस्मिन्नष्टे क्व विश्वतेति तत् प्रपंचयन् पूर्वो
क्त प्रारब्धाभावं सदृष्टांतमुपसंहरति सार्द्धेन रज्जुरूपइति स्पष्टं ॥ ९६ ॥

नुभू०

॥ २८ ॥

किंच देहस्येति ननु जीवन्मुक्तस्य ज्ञानिनः प्रारब्धाभावेर्साति अत्र ब्रह्मसम
श्नुत इत्यादिश्रुतिः प्रारब्धं किमर्थं वक्तीति चेदुच्यते अर्द्धेन अज्ञानीति श्रु
तिः अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तव्यार्थः ज्ञानेन सर्वव्यवहारकारणेऽज्ञाने न
ष्टेति ज्ञानिनः कथं व्यवहार इत्यज्ञानिभिराक्षिप्ते प्रारब्धादिति तद्वोधार्थमि

देहस्यापि प्रपञ्चत्वात् प्रारब्धावस्थितिः कुतः ॥

अज्ञानिजनबोधार्थं प्रारब्धं वक्तिवैश्रुतिः ॥ ९७ ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

बहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं च यत्स्फुटं ॥ ९८ ॥

ति शेषं स्पष्टं ॥ ९७ ॥ किं तर्हि ज्ञानिबोधार्थं वक्ति श्रुतिरिति चेदुच्यते क्षी
यन्त इति भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि त
स्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुत्या कर्माणीति बहुत्वं यत् स्फुटं गीतं तत्तन्निषेधा
र्थं प्रारब्धाभावप्रतिपादनार्थं अन्यथा संचितं क्रियमाणापेक्षया कर्मणीति द्वि

अप०
॥ २९ ॥

त्वं गेयं तथा न गीत मतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारात् विज्जडग्रंथिभेदेन संचित
क्रियमाणप्रारब्धाख्यत्रिविधकर्मक्षयांते परमपुरुषार्थं ज्ञानिबोधार्थं श्रुतिर्वक्त्री
तिभावः ॥ ९८ ॥ उक्तवैपरीत्येबाधकमाह उच्यतइति एतत्प्रारब्धमज्ञैः श्रु
तितात्पर्यानभिज्ञैर्बलादविवेकसामर्थ्याच्चेदुच्यते यथार्थतया प्रतिपाद्यते च
कारादद्वयात्मानं न पश्यन्ति तदाऽनर्थद्वयागमो दोषद्वयप्राप्तिः तत्र प्रारब्धरू

उच्यतेऽज्ञैर्बलाच्चैत तदानर्थद्वयागमः ॥

वेदांतमतहानंच यतोज्ञानमिति श्रुतिः ॥ ९९ ॥

पस्य द्वैतस्यांगीकारे अनिमोक्षप्रसंग एकोदोषः मोक्षाभावे ज्ञानसंप्रदायो
च्छेदरूपोद्वितीयो दोषइति न केवलं दोषद्वयस्यैव प्राप्तिरपितु वेदांतमतहा
नंच वेदांतमतस्याद्वैतस्य हानं त्यागो भविष्यति प्रारब्ध ग्रहणरूपस्य द्वैत
स्य याथार्थ्यादित्यर्थः तर्हि किंप्रतिपत्तव्यमित्यत आह यतइति यतो यस्याः

नुभू०

॥ २९ ॥

सकाशात् ज्ञानं भवति तादृशो सा श्रुतिर्ग्राह्येति शेषः सा श्रुतिस्तु तमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहुच्छब्दान् वाचोविग्लापनं हितदिति
एतदभिप्रायः क इति चेच्छिष्यते धीरो विवेकी ब्राह्मणो ब्रह्म भवितुमिच्छुस्त
मेव वेदांतप्रसिद्धमात्मानं विज्ञायाऽऽदावुपदेशतः शास्त्रतश्च ज्ञात्वाऽनंतरं
प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषया मपरोक्षानुभवपर्यंतां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं
कुर्वीत बहून् कर्मोपासनाप्रतिपादकान् शब्दान् वाक्यसंदर्भान्नानुध्यायान्न
चिंतयेत् तर्हि तान् ब्रूयात्किं नेत्याह वाच इति तद्वैतशास्त्रपठनं वाचोविग्ला
पनं विशेषेण श्रमकरं हीति सर्वानुभवसिद्धमित्यलंपल्लवितेन ॥ ९९ ॥ तदेवमे
तावता ग्रंथसंदर्भेण मुख्याधिकारिणो वैराग्यादिसाधनचतुष्टयपूर्वकं वेदांतवा
क्यविचार एव प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारा मुख्यं मोक्षकारणमित्यभिहितं
इदानीमसकृद्विचार्यापि बुद्धिमांद्यविषयासत्तयादिप्रतिबंधेनापरोक्षज्ञानं यस्य
न जायते तस्य मंदाधिकारिणो निर्गुणब्रह्मोपासनमेव मुख्यं साधनमित्यभिप्रे

अप०
॥ ३० ॥

त्य ससाधनं ध्यानयोगं प्रतिजानत आचार्याः त्रिपंचेति अथोशब्दोधिकारिभे
दार्थः कचिदतइतिपाठस्तस्मिन्पक्षे यतो मंदाधिकारी विचारं नलभतेऽतो
हेतोरित्यर्थः त्रिपंच त्रिगुणितानि पंच पंचदशेत्यर्थः तत्संख्याकान्यंगानि निदि
ध्यासनांगिसाधकसाधनविशेषान् यज्ञ साधकप्रयाजादिवदित्यर्थः वक्ष्ये वक्ष्या
मि तैर्वक्ष्यमाणैः सर्वैरंगैर्निदिध्यासनमेव कार्यं नतु तूष्णीमवस्थानमुचितमित्य

त्रिपंचांगान्यथोवक्ष्ये पूर्वोक्तस्यहिलब्धये ॥

तैश्चसर्वैःसदाकार्यं निदिध्यासनमेवतु ॥ १०० ॥

र्थः निदिध्यासनकर्तव्यप्रतिज्ञा प्रयोजनमाह पूर्वोक्तस्येति पूर्वोक्तस्य स्वरू
पावस्थानलक्षणमोक्षस्य सिद्धयइति हीति वेदांतप्रसिद्धौ तुशब्दः पातंजलवै
लक्षण्यलक्षणेन मोक्षस्य सिद्धयइति अनेनाष्टांगप्रतिपादकं पातंजलमवैदिक
त्वाद्वैशेषिकादिवदनादेयमितिध्वनितं ॥ १०० ॥

नुभू०

॥ ३० ॥

मंदाधिकार्यन्यत्सर्वं कर्म सगुणोपासनविचाररूपं साधनं च विहाय श्रद्धया चा
योक्तप्रकारेण निर्गुणं ब्रह्मैव निदिध्यासेदित्याह नित्येति स्पष्टं ॥

नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत्सच्चिदात्मनः ॥

तस्माद्ब्रह्मनिदिध्यासेज्जिज्ञासुः श्रेयसेचिरं ॥ १०१ ॥

यमोहिनियमस्त्यागो मौनदेशश्च कालता ॥

आसनं मूलबंधश्च देहसाम्यं च दृक्स्थितिः ॥ १०२ ॥

प्राणसंयमनंचैव प्रत्याहारश्च धारणा ॥

आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यंगानि वै क्रमात् ॥ १०३ ॥

॥ १०१ ॥ ननु कानि तान्यंगानि यैः सह निदिध्यासनं कर्तव्यमित्यपेक्षा
यां तानि निर्दिशति यमइति द्वाभ्यां उत्तानार्थावुभावपिश्लोकौ ॥ १०२ ॥ इ
दानीमेतेषां प्रत्येकं निर्देशक्रमेण स्वाभिमतानि लक्षणान्याह सर्वमित्याद्येक

अप०
॥ ३१ ॥

विंशत्या तत्र प्रथमोद्दिष्टं यमं तावद्दर्शयति सर्वमिति सर्वमाकाशादिदेहांतंजग
द्रूप बाधसमानाधिकरण्यद्वारा स्थाणुपुरुषादिवदित्यर्थः इति विज्ञानान्निश्च
याद्धेतोरिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामेकादशकरणानां ग्रामः समूहस्तस्य संयमः स
सर्वब्रह्मेतिविज्ञानादिन्द्रियग्रामसंयमः ॥

यमोयमितिसंप्रोक्तो ऽभ्यसनीयोमुहुर्मुहुः ॥ १०४ ॥

सजातीयप्रवाहश्च विजातीयतिरस्कृतिः ॥

नियमोहिपरानंदो नियमात्क्रियतेबुधैः ॥ १०५ ॥

म्यक् शब्दादिविषयाणां विनाशित्वसातिशयत्वदुःखदत्त्वादिदोषदर्शनात् य
मो विषयेभ्योनिवारणं अयंयम इतिसंप्रोक्तः नतु केवलमहिंसादिरित्यर्थः तत
श्च किमतआह अभ्यसनीयइति अयं मुहुर्मुहुरभ्यसनीयइति ॥ १०४ ॥ एवं
यमंलक्षयित्वा नियमंलक्षयति सजातीयेति सजातीयं प्रत्यगभिन्नं परंब्रह्म त
देकाकारोवृत्तिप्रवाहः सजातीयप्रवाहः यद्वा सजातीयानामसंगोहमविक्रियोह

नुभू०

॥ ३१ ॥

मित्यादिप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रत्ययानांप्रवाहः चपुनः विजातीयतिरस्कृतिर्विजा
तीयं ब्रह्मात्मविलक्षणं जगत्पूर्वसंस्काराज्जायमाना तदाकारावृत्तिरित्यर्थः त
स्य तिरस्कृतिर्दोषस्मृत्याऽधिकोपेक्षाऽनादरइत्यर्थः अयं नियम इत्यर्थः न
तु केवलं शौचादिरित्यर्थः हीत्युपनिषत्प्रसिद्धौ नन्वनयोरुपनिषत्प्रसिद्ध्या कः
पुरुषार्थ इति चेदत आह परानन्दइति ततश्च किमत आह नियमादित्यादिसु

त्यागः प्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् ॥

त्यागो हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः ॥ १०६ ॥

गमं ॥ १०५ ॥ इदानीं तृतीयं त्यागं लक्षयति त्यागइति प्रपञ्चरूपस्य प्रपं
चो नामरूपलक्षणो रूप्यते घटोयं पटोयमित्यादि नामरूपतो निरूप्यते
व्यवहियते प्रकाश्यते येन तत्प्रपञ्चरूपं सर्वाधिष्ठानभूतं पदार्थस्फुरणं तस्य
चिदात्मत्वावलोकनाच्चिदजडं स्वतएव प्रकाशमानं ब्रह्म तदात्मास्वरूपं यस्य

अप०

॥ ३२ ॥

तद्भावस्तस्यावलोकनमनुसंधानं तस्माद्धेतोर्यस्त्यागः नामरूपोपेक्षा स एव
त्यागस्त्यागशब्दवाच्यः ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः हीति विद्वदनुभव
प्रसिद्धौ नन्वयं त्यागो नकुत्रापि प्रसिद्ध इत्याशंक्याह महतांपूज्यइति तत्रहे
तुः सद्यइति यतोयं त्यागः सद्योनुसंधानकालएव मोक्षमयः परमानंदस्वरूपा
वस्थानरूपः अतएवात्मतत्त्वविदामिष्टत्वादितिप्रसिद्धोयं त्यागइत्यर्थः तस्मा

यस्माद्वाचोनिवर्तते अप्राप्यमनसासह ॥

यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदाबुधः ॥ १०७ ॥

दयमेव मुमुक्षुणा कर्तव्यो नान्यः केवलस्वकर्माद्यकरणरूप इतिभावः एवम
प्रेष्यह्यं ॥ १०६ ॥ अथमौनं लक्षयति यस्मादिति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजाति
क्रियादेरभावात् मनोवाचामगोचरं यन्मौनं वक्तुमशक्यं यद्ब्रह्म तथापि योगि
भिर्गम्यं ज्ञानयोगिभिः प्रत्यगभिन्नत्वेन प्राप्यं तत्प्रसिद्धमेव ब्रह्मरूपंमौनं स

नुभू०

॥ ३२ ॥

वेदा बुधो विवेकी भवेत्तदहमस्मीत्यनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥ नन्विदं प्र
त्यगभिन्नब्रह्मानुसंधानं ध्यानरूपं चतुर्दशमंगं प्रतीयते इत्याशंक्य स्वारस्या
त्प्रकारांतरेण मौनमेव लक्षयति सार्द्धेन वाचइति अयंभावः शब्दप्रवृत्तिनि
मित्ताभावाद्ब्रह्म यथावागविषयं तथानामरूपजात्यादिप्रपंचोपि सदसदादि वि

वाचोयस्मान्निवर्त्तते तद्वक्तुंकेनशक्यते ॥

प्रपंचोयदिवक्तव्यः सोपिशब्दविवर्जितः ॥ १०८ ॥

इतिवातद्भवेन्मौनं सतांसहजसंज्ञितं ॥

गिरामौनंतुवालानां प्रयुक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ १०९ ॥

कल्पासहत्वाद्वागतीतः ॥ १०८ ॥ इतीति इत्युक्तप्रकारेण ब्रह्मजगतोर्विवा
दत्यागरूपंवा तन्मौनंभवेत् केषामित्याकांक्षायां सतांचेदंप्रसिद्धमित्याह
सतामिति सत्पुरुषाणां सहजस्थितिनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः ननु वाङ्मयमनमेव

अप०
॥ ३३ ॥

प्रसिद्धमौनमिति चेदत आहाद्धेन गिरेति ॥ १०९ ॥ इदानीं देशं लक्षयति आ
दाविति अत्र जनस्य त्रैकालिकाभाव आनुभविकः स्वप्रतीत्याज्ञेयः नतु
लौकिकशास्त्रीयप्रतीतिभ्यां विरोधादिति भावः स्पष्टमन्यत् ॥ ११० ॥ अथ
कालं लक्षयति कलनादिति निमेषत आरभ्य कलनात्सर्गस्थितिप्रलयाधा
आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्नविद्यते ॥ येनेदं सत
तं व्याप्तं सदृशो विजनः स्मृतः ॥ ११० ॥ कलनात्सर्वभूता
नां ब्रह्मादीनां निमेषतः ॥ कालशब्देन निर्दिष्टो ह्यखंडा
नंद अद्वयः ॥ १११ ॥ सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्म चिंत
नं ॥ आसनं तद्विजानीया न्नेतरत्सुखनाशनम् ॥ ११२ ॥
रत्वादित्यर्थः शेषं स्पष्टं ॥ १११ ॥ आसनं लक्षयति सुखेनैवेति यस्मिन्सुखे
सुखरूपे ब्रह्मणि चिंतनं कर्तव्या कर्तव्यचिंता नैव भवेत् तद्ब्रह्मासनं विजानीया
दित्यन्वयः कीदृशं ब्रह्म अजस्रं कालत्रयावस्थायीत्यर्थः सुगममन्यत् ॥ ११२ ॥

नुभू०

॥ ३३ ॥

प्रसंगादासनविशेषं लक्षयति सिद्धमिति सिद्धंच तदासनंचाथवासिद्धानामास
नं सिद्धासनमिति कर्मधारयतत्पुरुषसमासाभ्यां ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ११३ ॥ अथ
मूलबंधं लक्षयति यन्मूलमिति आकाशादिसर्वभूतानां यन्मूलमादिकारणं
ब्रह्म तथा चित्तबंधनं चित्तस्य बंधकारणं मूलाज्ञानं तदपि यन्मूलं यदाश्च

सिद्धयत्सर्वभूतादि विश्वाधिष्ठानमव्ययं ॥

यस्मिन्सिद्धाःसमाविष्टा स्तद्वैसिद्धासनंविदुः ॥ ११३ ॥

यन्मूलंसर्वभूतानां यन्मूलंचित्तबंधनं ॥

मूलबंधःसदासेव्यो योग्योसौराजयोगिनां ॥ ११४ ॥

यं पृथक्सत्ताशून्यत्वादिति यद्वा चित्तस्यबंधनं एकत्रलक्ष्ये निग्रहस्तदपि य
न्मूलं यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिनिमित्तमित्यर्थः स मूलबंध इत्यन्वयः राजयोगि
नां व्यवहारेष्यविक्षिप्तचित्ततालक्षणो राजयोगस्तद्वतां ज्ञानपरिपाकयुक्ताना
मित्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥ ११४ ॥

अप०
॥ ३४ ॥

इदानीं देहसाम्यं लक्षयति अंगनामिति अंगानां ब्रह्मण्यध्यस्तानां स्वभाव वि
षमाणामधिष्ठानसमत्वदृष्ट्या समतां विद्याजानीयात् चेत्समेब्रह्मणि अंगवैषम्य
मित्यत्राध्याहारः तच्चेन्नोलीयते समब्रह्मरूपतया नातिष्ठतीत्यर्थः तर्हीत्यत्रशेषः
शुष्कवृक्षवदंगानां मृजुत्वंसरलत्वमचंचलत्वं चयत्तत्समानत्वं नैवभवेदितिसंबं

अंगानांसमतांविद्या त्समेब्रह्मणिलीयते ॥

नोचेन्नैवसमानत्व मृजुत्वंशुष्कवृक्षवत् ॥ ११५ ॥

दृष्टिंज्ञानमयींकृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयंजगत् ॥

सादृष्टिःपरमोदारा ननासाग्रावलोकिनी ॥ ११६ ॥

धः अंगानां विषमस्वभावत्वादितिभावः ॥ ११५ ॥ इदानीं दृक्स्थितिं लक्ष
यति दृष्टिमिति ब्रह्मणिफलव्याप्यत्वाभावेपिवृत्तिव्याप्यत्वात् दृष्टिमंतःकर
णवृत्तिं ज्ञानमयीमखंडब्रह्माकारां कृत्वा जगत्सर्वं ब्रह्ममयं पश्येत् ब्रह्मैवेदं स
र्वमित्येतावन्मात्रैव वृत्तिः कार्येति भावः स्पष्टमन्यत् ॥ ११६ ॥

नुभू०

॥३४॥

ननु तथापि ब्रह्मणि वृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावादिन्द्रियादिप्रत्यक्षविष-
यस्यजगतो ब्रह्मरूपत्वेन दर्शनं कथंस्यादित्याशंक्य स्वारस्यात्पक्षांतरेणाह
दृष्टीति वा शब्दः पक्षांतरे दृष्टीत्यादिना श्रोत्रादि सर्वत्रिपुटीनामुपलक्षणं यत्र
यस्मिन् ब्रह्मस्वरूपे दृष्ट्यादि सर्वत्रिपुटीनां विरामो लयोभवेत्तत्रतस्मिन्नेव प्रपं

दृष्टिदर्शनदृश्यानां विरामोयत्रवाभवेत् ॥

दृष्टिस्तत्रैवकर्तव्या ननासाग्रावलोकिनी ॥ ११७ ॥

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैवभावनात् ॥

निरोधःसर्ववृत्तीनां प्राणायामःसुच्यते ॥ ११८ ॥

चातीते दृष्टिरंतःकरणवृत्तिः कर्तव्या ननासिकाग्रावलोकिनीत्यर्थः ॥११७॥

अथप्राणायामं लक्षयति चित्तादीति मनोधीनत्वात्प्राणस्य मनोनिरोधेनैव प्राण
निरोधः नतुप्राणनिरोधेनैवपातंजलाभिमतं मनोनिरोधस्तदधीनत्वाभावादि
दिति फलितार्थः ॥ ११८ ॥

अप०
॥ ३५ ॥

अमुं प्राणायामं स्वाभिमतानेन रेचकादिविभागत्रयेण लक्षयति सार्द्धेन निषेधन
मिति स्पष्टं ॥ ११९ ॥ तत इति अनात्मोपेक्षाऽऽत्मानुसंधानतद्वाढ्यानि रेच
कादिशब्दवाच्यानीतिभावार्थः नन्वयं त्रिविधोपि प्राणायामो न कुत्रापिश्रुत

निषेधनप्रपञ्चस्य रेचकारुख्यः समीरणः ॥

ब्रह्मैवास्मीतियावृत्तिः पूरकोवायुरीरितः ॥ ११९ ॥

ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः ॥

अयंचापिप्रबुद्धाना मज्ञानांघ्राणपीडनं ॥ १२० ॥

इत्यपेक्षायामत्राधिकारिणमाहाद्धेन अयमिति अयमुक्तलक्षणः प्राणायामश्चका
राद्धेदत्रययुक्तइत्यर्थः प्रबुद्धानां प्रकर्षेणासंभावनादिरहितत्वेन बुद्धानामात्म
बोधयुक्तानां निःसंदेहाऽपरोक्षज्ञानिनमित्यर्थः योग्यइत्यध्याहारः तर्ह्यज्ञा
नां कीदृश इत्यत आह अज्ञानामिति ॥ १२० ॥

नुभू०

॥ ३५ ॥

इदानीं प्रत्याहारं लक्षयति विषयेष्विति विषयेषु वटादिषु यद्वा शब्दादिषु अ
न्यव्यतिरेकाभ्यामात्मतां सत्तास्फुरत्ताप्रियतामात्रतां दृष्ट्वानुसंधायमनसोतः
करणस्य चिति मज्जनं नामरूपक्रियानुसंधानराहित्येन चित्स्वरूपतयाव
स्थानं सप्रत्याहारः ततः किमत आह अभ्यसनीय इति ॥ १२१ ॥ धारणां

विषयेष्वात्मतां दृष्ट्वा मनसश्चितिमज्जनं ॥

प्रत्याहारः सविज्ञेयो ऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ॥ १२३ ॥

यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनात् ॥

मनसोधारणं चैव धारणा सा परामता ॥ १२२ ॥

लक्षयति यत्रेति यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् पदार्थे मनोयाति गच्छति तत्र तत्र
ब्रह्मणः सत्तादिमात्रस्य नामाद्युपेक्षया दर्शनादनुसंधानान्मनसोधारणं ब्रह्मण्ये
वस्थिरीकरणं धारणेत्यर्थः नन्वाधारादिष्वचक्रमध्ये एकत्र मनसो धारणं
धारणेति प्रसिद्धमत आह सेति सा ऽत्रोक्तलक्षणा धारणा परोत्कृष्टामता तत्त्व

अप०
॥ ३६ ॥

बोधवतामित्यर्थः अन्यातु पातंजलाभिमतं प्राणायामादिवदपरेतिभावः चए
वेत्यव्ययद्वयं वेदांतविद्वदनुभवप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ १२२ ॥ अथात्मध्यानं
लक्षयति ब्रह्मैवेति सद्वृत्त्या सती प्रमाणांतरबाधायोग्या वृत्तिस्तया वृत्त्या नि
रालंबतया देहाद्यनुसंधानराहित्येन स्थितिरवस्थानमित्यर्थः शेषंस्पष्टं ॥

ब्रह्मैवास्मीतिसद्वृत्त्या निरालंबतयास्थितिः ॥

ध्यानशब्देनविख्याता परमानंददायिनी ॥ १२३ ॥

निर्विकारतयावृत्त्या ब्रह्माकारतयापुनः ॥

वृत्तिविस्मरणंसम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकः ॥ १२४ ॥

॥ १२३ ॥ अथांत्यं समाधिरूपं पंचदशमंगं लक्षयति निर्विकारतयेति निर्वि
कारतया विषयानुसंधानरहिततयांतःकरणवृत्त्या पुनरनंतरमेव ब्रह्माकारत
या यत्सम्यक् प्रपंचसंस्काररहितं ध्यातृध्येयाकारवृत्तिशून्यं वृत्तिविस्मरणं द्वे
ताननुसंधानं स समाधिः पंचदशमंगमित्यर्थः ननु वृत्तिविस्मरणस्याज्ञानरू

नुभू०

॥ ३६ ॥

पत्वात्कथं समाधित्वमित्याशंक्य ब्रह्मात्मैक्यबोधाभावे केवलवृत्तिविस्मरणस्य
तथात्वेपि न ब्रह्मज्ञानसहितस्य तथात्वमित्याशयेन समाधिं विशिनष्टि ज्ञान
संज्ञक इति ज्ञानमिति संज्ञायस्य सज्ञानसंज्ञकः ब्रह्माकारतया स्फुरणरूप इ
त्यर्थः उक्तं च समाधिः सांवदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रतीति ॥ १२४ ॥ इदानीं

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत्साधुसमभ्यसेत् ॥

वश्यो यावत्क्षणात्पुंसः प्रयुक्तः सन् भवेत्स्वयं ॥ १२५ ॥

ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ॥

तत्स्वरूपं न चैतस्य विषयो मनसो गिरां ॥ १२६ ॥

यदर्थं सांगमिदं निदिध्यासनमुक्तं तदाह इममिति अकृत्रिमानंदं स्वरूपभूता
नंदाभिव्यंजकं निदिध्यासनमित्यर्थः चकाराद्यथा बुद्धिवेदांतविचारमपीति रूप
ष्टमन्यत् ॥ १२५ ॥ एवमभ्यसतः फलमाह तत इति साधननिर्मुक्तः साधना
भ्यासरहित इत्यर्थः एतस्य योगिनः तद्वेदांतप्रसिद्धं स्वरूपं ब्रह्मैवेति भावः ॥

अप०
॥ ३७ ॥

॥ १२६ ॥ अखंडैकरसब्रह्मस्वरूपत्वेनावस्थानलक्षणमोक्षफलदोऽयंसमाधिप
र्यतो योगो गुर्वनुग्रहवतां सुकरोस्ति तथापि सुकर इत्यनादरो नकार्यः वि
घ्नबाहुल्यसंभवादित्याह द्वाभ्यां समाधाविति स्पष्टोऽर्थः ॥ १२७ ॥ लयइ
ति तत्रलयो निद्रा तमः कार्याकार्याऽविवेकः विक्षेपो विषयस्फुरणं रसास्वा
समाधौक्रियमाणेतु विघ्नान्यायांतिवैबलात् ॥ अनुसंधा
नराहित्य मालस्यंभोगलालसं॥ १२७॥ लयस्तमश्चविक्षेपो
रसास्वादश्चशून्यता ॥ एवंयद्विघ्नबाहुल्यं त्याज्यंब्रह्मवि
दाशनैः॥ १२८॥ भाववृत्त्याहिभावत्वं शून्यवृत्त्याहिशून्य
ता ॥ ब्रह्मवृत्त्याहिपूर्णत्वं तथापूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ १२९ ॥
दो धन्योहमित्याद्यानंदाकारावृत्तिः चपुनः शून्यता चित्तदोषः रागद्वेषादितीव्र
वासनया चित्तस्यस्तब्धीभावः कषायः क्षुब्धतेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ १२८ ॥
वृत्तिरेवबंधमोक्षकारणमित्याह भावेति भाववृत्त्या घटाद्याकारवृत्त्या भावत्वं त

नुभू०

॥ ३७ ॥

न्मयत्वं भवतीति शेषः शून्यवृत्त्या अभाववृत्त्या शून्यता जडतेत्यर्थः हीति
 लोकप्रसिद्धौ तथा ब्रह्माकारवृत्त्या पूर्णत्वं हीतिविद्वत्प्रसिद्धौ ततः किमतआ
 ह पूर्णत्वमिति ॥ १२९ ॥ इदानीं ब्रह्ममयीं वृत्तिं स्तोतुं तद्वृत्तित्यागपरान्निद
 येहिवृत्तिजहत्येनां ब्रह्माख्यां पावनीं परां ॥ तेतुवृथैवजीवं
 ति पशुभिश्चसमानराः ॥ १३० ॥ येहिवृत्तिविजानंति ज्ञात्वापि
 वर्द्धयंतिये ॥ तेवैसत्पुरुषाधन्या वंद्यास्तेभुवनत्रये ॥ १३१ ॥ ये
 षांवृत्तिः समावृद्धा परिपक्वाचसा पुनः ॥ तेवैसद्ब्रह्मतां प्राप्ता
 नेतरेशब्दवादिनः ॥ १३२ ॥ कुशला ब्रह्मवार्त्तायां वृत्तिहीनाः
 सुरागिणः ॥ तेप्यज्ञानितयानूनं पुनरायांतियांति च ॥ १३३ ॥
 ति येहीति ये एनां ब्रह्माख्यांवृत्तिजहतित्यजंति तेतु वृथैवजीवंतीत्यन्वयः स्पष्ट
 मन्यत् ॥ १३० ॥ संप्रति तामेववृत्तिं विवर्द्धयितुं ब्रह्मवृत्तिपरान्सत्पुरुषान् स्तौति
 येहीतिस्पष्टं ॥ १३१ ॥ एवं ब्रह्मवृत्तिपरान्स्तुत्वाऽधुना तेषां ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमाह
 येषामिति सुगमं ॥ १३२ ॥ तानेव शब्दवादिनो निंदति कुशला इति स्पष्टं ॥ १३३ ॥

अप०
॥ ३८ ॥

यत एवं तस्माद्ब्रह्मनिष्ठैर्ब्रह्मवृत्त्यैव सर्वदा स्थातव्यमिति सूचयितुं ब्रह्मादीनामुदा
हरणमाह निमेषेति यथा ब्रह्माद्यास्तथासनकाद्याः यथा सनकाद्यास्तथाशु
काद्या इति संप्रदायो दर्शितः एतेन ब्रह्मादिसेव्यत्वादतिश्रेष्ठोयं समाधिपर्यं
तो राजयोगः सर्वदा मुमुक्षुभिः सेवनीय इति ध्वनितं ॥ १३४ ॥ तदेवंस्वा

निमेषार्द्धेनतिष्ठन्ति वृत्तिर्ब्रह्ममयीविना ॥

यथातिष्ठन्तिब्रह्माद्याः सनकाद्याःशुकादयः ॥ १३४ ॥

कार्यकारणतायाता कारणेनहिकार्यता ॥

कारणत्वंततो गच्छेत्कार्याभावेविचारतः ॥ १३५ ॥

भिमतं सांगं राजयोगमभिधाय पूर्वोपक्रांतसांख्यापरपर्यायं वेदांतविचारमुप
संहरति कार्य इत्यादिपंचभिः श्लोकैः कार्येति कार्ये घटपटादिरूपे विकारे
कारणता मृत्तत्वादिरूपा सर्वविकाराधिष्ठानता आयाताऽनुगता कारणेतु
कार्यता नहीति प्रसिद्धं ततः कारणात्कार्याभावे कारणत्वं गच्छेत् ननु क

नुभू०

॥ ३८ ॥

थं कारणे कार्याभाव इत्यत आह विचारत इति यथायं दृष्टान्तस्तथाकाशा
दिकार्ये कारणता आकाशोस्तिभातीत्यादिव्यवहारहेतुभूता सत्यज्ञानादिरू
पब्रह्मणः कारणता आयाता अनुगता कारणे ब्रह्मणितु आकाशादिकार्यता
नहीति अतः परमार्थतः आकाशाद्यभावे ब्रह्मणः कारणतापिनहीति दार्ष्टी
तिकोऽर्थः ॥ १३५ ॥ ततः किमत आह अथेति अथानंतरं कार्यकारण

अथशुद्धंभवेद्वस्तु यद्वैवाचामगोचरं ॥

द्रष्टव्यंमृद्धटेनैव दृष्टान्तेनपुनःपुनः ॥ १३६ ॥

अनेनैवप्रकारेण वृत्तिर्ब्रह्मात्मिकाभवेत् ॥

भावनिवृत्तौ यच्छुद्धं मनोवाचामगोचरं वस्तु तद्भवेत् यतो वाचो निवर्त्तत
इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ननुबुद्धेः क्षणिकत्वेनैकदा तथा
विचारितेपि पुनरन्यथैवभातीत्यत आह द्रष्टव्यमिति ॥ १३६ ॥ नकेवलम
यं विचारो ज्ञानसाधनमेवापितु ध्यानसाधनमपीत्याह अनेनेति अनेनैवप्रका

अप०
॥३ ९॥

रेण शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं उदेति ततः परं ब्रह्मात्मिकावृत्तिर्भवेदिति योज
नापदानामर्थस्तु स्फुटएव ॥ १३७ ॥ तमेव विचारं विशदयति द्वाभ्यां का
रणमिति आदौ प्रथमंकारणं व्यतिरेकेण कार्यविरहेण विचारयेत्पुनस्तत्
उदेतिशुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानंततःपरं ॥ १३७ ॥
कारणंव्यतिरेकेण पुमानादौविलोकयेत् ॥
अन्वयेनपुनस्तद्धि कार्येनित्यंप्रपश्यति ॥ १३८ ॥
कार्येहिकारणंपश्ये तपश्चात्कार्येविसर्जयेत् ॥
कारणत्वंततो गच्छे दवशिष्टंभवेन्मुनिः ॥ १३९ ॥

कारणमन्वयेनानुवृत्त्या कार्येपि नित्यं प्रपश्यतीति ॥ १३८ ॥ अथैवं
विचारयेदित्याह कार्येति आदौ कार्ये कारणमेव विचारयेत् पश्चात्तत्कार्यं
विसर्जयेत् नानुसंदध्यात् कार्यवर्जने सति कारणत्वं स्वत एव गच्छेत् एवं का

नुभू०

॥ ३९ ॥

र्यकारणवर्जनेऽवाशिष्टं सच्चिन्मात्रं मुनिर्मननशीलः स्वयमेव भवेदिति ॥ १३९ ॥
ननु विचारजन्यापरोक्षज्ञानेन मुनेर्ब्रह्मत्वं भवतुनाम परन्तु परोक्षज्ञानिनः क
थं भवेदित्याशंक्य तीव्रभावनया परोक्षज्ञानिनोपि ब्रह्मत्वं भवेदिति सदृष्टां
तमाहभावितमिति अयंभावः यद्यपि परोक्षज्ञानेन प्रमातृगतावरणनिवृत्तौ स
त्यामपि प्रमेयगतमावरणं न निवर्तते तथापिनिश्चयात्मना निश्चययुक्तबुद्धि
भावितंतीव्रवेगेन यद्वस्तुनिश्चयात्मना ॥

पुमांस्तद्विभवेच्छीघ्रं ज्ञेयंभ्रमरकीटवत् ॥ १४० ॥

मता पुरुषेण यद्वस्तु सच्चिदानंदं ब्रह्म तीव्रवेगेनाऽहर्निशं ब्रह्माकारवृत्त्याभा
वितं चिंतितं तद्वस्तु ज्ञेयमपरोक्षेणज्ञातुं योग्यं ब्रह्म शीघ्रमचिरेण पुमान् भ
वेत् प्रत्यगभिन्नब्रह्मभावनया पुरुषो ब्रह्मरूपो भवतीत्यर्थः हीति विद्वत्प्रसि
द्धौ तत्र सर्वलोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह भ्रमरकीटवदिति भ्रमरेण कुतश्चिदानीय
जीवन्नेव स्वकुट्यां प्रवेशितोयः कीटः स यथा भयात् भ्रमरध्यानेन भ्रमरए-

अप०
॥ ४० ॥

व भवति तद्वदिति ॥ १४० ॥ यदि पूर्वश्लोकोक्तदृष्टान्ते भावनाबलादेवान्यस्या
न्यत्वं भवेत् तर्हि ब्रह्मविवर्तत्वेन ब्रह्मरूपस्य विश्वस्य ब्रह्मभावनया तद्रूपता
भवेदिति किमुक्तव्यमित्याशयेन सर्वात्मभावनामाह अदृश्यमिति अदृश्यं
परोक्षं भावरूपं प्रत्यक्षं च सर्वविश्वं यद्वा अदृश्यं द्रष्टृरूपं भावरूपं दृश्यं च-
अदृश्यं भावरूपं च सर्वमेव चिदात्मकं ॥

सावधानतयानित्यं स्वात्मानं भावयेद्बुधः ॥ १४१ ॥

दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिंतयेत् ॥

विद्वान्नित्यसुखेतिष्ठे द्वियाचिद्रसपूर्णया ॥ १४२ ॥

कारादर्शनं एतत्सर्वं त्रिपुट्यात्मकं जगद्भ्रान्त्याऽऽत्मभिन्नत्वेन भासमानमपि
चिदात्मकं निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपं स्वात्मानमेव बुधः अद्वैतज्ञाननिष्ठः सा-
वधानतया स्थिरवृत्त्या नित्यं भावयेत् सकलमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वदा पश्येदि-
त्यर्थः ॥ १४१ ॥ एतदेव विवृणोति दृश्यामिति दृश्यं घटादिकमदृश्यता

नुभू०

॥ ४० ॥

मधिष्ठानचिद्रूपतां नीत्वा हीतिविद्वत्प्रसिद्धौ ब्रह्माकारेण कल्पितस्य परिच्छि
न्नस्य नामरूपादेर्निवृत्तिपूर्वकं बृहदाकारेणापरिच्छिन्नरूपेण चिंतयेदित्यर्थः
ततः किमत आह विद्वानिति चिद्रसपूर्णया चिदेवरसश्चिद्रसश्चिदानंदस्तेन पू
र्णया धिया नित्यसुखे अविनाशिसुखे विद्वांस्तिष्ठेदिति ॥ १४२ ॥ इदानीमु

एभिरंगैःसमायुक्तो राजयोगउदाहृतः ॥

किंचित्पक्वकषायाणां हठयोगेनसंयुतः ॥ १४३ ॥

परिपक्वमनोयेषां केवलोयंचसिद्धिदः ॥

क्तं स्वाभिमतयोगमुपसंहरति एभिरिति किंचित्स्वलपं पक्वाः दग्धाः कषाया
रागादयो येषां तेषां हठयोगेन पातंजलोक्तेन प्रसिद्धेनाष्टांगयोगेन संयुतोयं
वेदांतोक्तो योगइति शेषंस्पष्टं ॥ १४३ ॥ अयं राजयोग एव केषां योग्य इ
त्याकांक्षायां सर्वग्रंथार्थमुपसंहरन्नाह परिपक्वमिति येषां मनः परिपक्वं रागा
दिमलरहितमितियावत् तेषामित्यध्याहारः तेषां जितारिषद्वर्गाणां पुरुषधुरं

अप०
॥ ४१ ॥

धराणां केवलः पातंजलाभिमतयोगनिरपेक्षः अयं वेदांताभिमतो योगः सिद्धि
दः प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षज्ञानद्वारा स्वस्वरूपावस्थानलक्षणमुक्तिप्रदः चकारो
ऽवधारणे नान्येषामपरिपक्वमनसामित्यर्थः ननु परिपक्वमनस्त्वमतिदुर्लभमि
त्याकांक्षायामस्यापि साधनत्वादतोप्यंतरंगसाधनमाह गुरुदैवतभक्तानामिति
जवादतिशीघ्रमित्यर्थः सर्वेषामिति पदेन वर्णाश्रमादिनिरपेक्षं मनुष्यमात्रं गृही

गुरुदैवतभक्तानां सर्वेषां सुलभोजवात् ॥ १४४ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राचकाचार्य श्रीमच्छंकर
भगवता विरचिताऽपराक्षाऽनुभूतिः समाप्ता ॥

तव्यं अतएव गुरुदैवतभक्तेरंतरंगत्वं तथाच श्रुतिः यस्य देवे पराभक्ति र्यथा देवे
तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मन इति स्मृतयश्च तद्विद्विप्रणि
पातेन श्रद्धावान् लभते ज्ञानमित्याद्याः अयं भावः परिपक्वमनसोरपि दुःसाध्या
नि साधनानि गुरुदैवतभक्तानां सुसाध्यानि भवंतीति हेतोर्गुरुदैवतभजनमेव

नुभू०

॥ ४१ ॥

स्वधर्माविरोधेन सर्वैः कार्यमिति परमं मंगलं ॥ १४४ ॥ पूर्णैयमापरोक्ष्येण नि
त्यात्मज्ञानकाशिका अपरोक्षानुभूत्याख्य ग्रंथराजप्रदीपिका १ नमस्तस्मै भ
गवते शंकराचार्यरूपिणे येन वेदांतविद्येय मुहूर्तावेदसागरात् ॥ २ ॥ यद्ययं
शंकरः साक्षाद्देदांतांभोजभास्करः नोदेप्यत्तर्हि काशेत कथं व्यासादिसूत्रितं ३
अत्रयत्संमतं किंचि तद्गुरोरेवमेव नहि असंमतं तु यत्किंचित्तन्ममैव गुरोर्नहि ४ यत्प्र
सादादहंशब्द प्रत्ययालंबनो हियः अहंसजगदालंबः कार्यकारणवर्जितः ५ त
स्य श्रीगुरुराजस्य पादाब्जे तु समर्पिता दीपिकामालिकासेयं तत्कृपागुणगुंफि
ता ६ यो हंस्वाज्ञानमात्राज्जगदिदमभवं स्वादिदेहांतमादौ स्वस्वप्नादिवदेव सो
हमधुना स्वज्ञानतः केवलं ब्रह्मैवास्म्यद्वितीयं परमसुखमयं निर्विकारं विबाधं जाग्र
त्स्थानवदेव देवगुरुसत्स्वल्पप्रसादोत्थितात् ७ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचा
र्य श्रीविद्यारण्यमुनिविरचिताऽपरोक्षानुभूतिदीपिका समाप्तिमगमत् ॥

इदं पुस्तकं सुम्बय्यां सुंदरजी सूत रूपजी विदितेन श्रीवेंकटेश्वर मुद्रणालये मुद्रापितं संवत् १९४८

॥ इत्यपरोक्षानुभूतिः समाप्ता ॥

[OrderDescription]
,CREATED=16.11.19 13:35
,TRANSFERRED=2019/11/16 at 13:45:45
,PAGES=95
,TYPE=STD
,NAME=S0002109
,Book Name=M-2212-APROKSHANUBHUTI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF

FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF

FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF

FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,